

# Intertextuality Connections of Architectural and Urbanization Collections of Tabriz in The Il-Khanate Period and Its Semantic Evolutions Based on Layered Semiotic Studies

Feizi, F.<sup>1</sup>; Shahbazi Shiran, H.<sup>2</sup>; Hajizadeh, K.<sup>3</sup>

Type of Article: Research

Pp: 219-248

Received: 2021/02/21; Accepted: 2021/04/25

<https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.219>

## Abstract

One of the shortcomings of this field is the study of architectural remains individually and without considering the text layers and textural changes affecting it. This study described intertextuality connections of architectural and urbanization collections of Tabriz during the Il-khanate period in two levels: micro (Tabriz city) and macro (regional and international) through discourse analysis and using historical and archaeological data in order to reveal the evolutions and implicit semantics of text layers (architectural and urbanization collections). It is question that how intertextuality connections of the mentioned remains from point of view layer semiology have been and how have manifested semiotic systems. In this study in order to understand data is used qualitative method in the form of descriptive-analytical. Findings show that the use of intertextuality reading of layered semiology leads to the understanding of hidden layers of meaning in architectural remains and involves the effect of broader paradigms in study. In the intertextuality connections of different layers of architecture and urban planning of Tabriz in the Il-khanate era at micro and macro levels, codes such as the main elements of government, including political power, cultural-religious power and economic power, the layers (temporal, spatial, cultural-social) are entered into a syntagmatic and paradigmatic connections and have become a semiotics.

**Keywords:** Il-Khanate Period, Tabriz, Layered Semiology, Intertextuality Connections, Codes.



Mataleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies  
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH), Tehran, Iran

**Publisher:** Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICTH).  
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

1. PhD student of Archaeology, Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran
2. Associate Professor, Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author).  
**Email:** habibshahbazi35@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

**Citations:** Feizi, F.; Shahbazi Shiran, H. & Hajizadeh, K., (2023). "Intertextuality Connections of Architectural and Urbanization Collections of Tabriz in The Il-Khanate Period and Its Semantic Evolutions Based on Layered Semiotic Studies". *Parseh J Archaeol Stud. (PJAS)*, 7(25): 219-248. <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.219>

**Homepage of this Article:** <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-528-en.html>

## Introduction

Although fundamental research on semiology in general and architectural semiology, in particular, are rather abundant, it has been neglected as an approach for many artistic instances in a monographic and independent manner. Therefore, the current study seeks to determine the intertextuality relations and interpretation process between architectural and urban collections in Tabriz during the Ilkhanid era, such as Shanb Ghazan, Rab'-e Rashidi, and Citadel of Alishah, using semiology studies and especially, post-structuralism and its layered approach to identify the evolution and different semantic layers within the architecture and urban development of the city during that period. Although various scholars investigated the architecture and urban development of the Tabriz during the Ilkhanid era in different books and papers, no study took a semiotics and semantic approach to examine the semantic meanings. The applications of semiology in Iran were mainly limited to linguistics and literary or religious texts. Many researchers neglected the architectural perception (including historic architecture) and its different structures as a kind of language having all required semiotics systems, or they were influenced by common methods of reviewing the history of art, including traditionalism (especially mystical and historic approaches). This study sought to answer the following questions: (1) what were the semantic evolutions of Tabriz architectural works caused by contextual changes (i.e., time, location, society-culture, and intertextuality relations) on a macro (i.e., Iran and the region) and micro (i.e., Tabriz city) level? (2) What are the intertextuality relations between prominent architectural works in Tabriz during the Ilkhanid era based on the semiology approach, and (3) how are different semiotics systems manifested in different layers of texts (architecture)? The research is a fundamental qualitative study using a descriptive-analytic approach and the interpretative post-structural semiology method, aiming to represent the hidden meanings of prominent architectural works of Tabriz during the Ilkhanid era in the form of "text", "context", and "codes." The main goal was to investigate the process and how the meaning changed in the architecture and urban development collections of Tabriz during the Ilkhanid era, along with its contextual variations.

## Discussion

Many architecture and urban development collections were constructed in Tabriz during the Ilkhanid era, especially during Ghazan Khan's reign. There is not enough archaeological information about the plan and structure of architecture and urban development collections of that era, except for the Citadel of Alishah. However, the main architectural structures of the collections can be determined, and their different meanings and aspects might be analyzed using major historical sources of the era and the remnants of the collections. For Shanb Ghazan, buildings such as congregational mosque, Shafi'i and Hanafi religious schools, Beyt al-Ghanoon (House of Law), etc., as symbolic systems and the location of the Sultan tomb in the centre as the most important

system are instances of the bond between political power and religion. Ghazan Khan was thoughtfully seeking to monopolize political power and religion for his government and himself. In fact, when the caliphate collapsed, and a kind of void was felt by the people, Ghazan Khan manifested the political power-religion bond in his buildings based on the theories of Khawaja Rashiduddin, which can be found in Shanb Ghazan. Roshidyeheh Town was the utopia of Rashiduddin, who tried to build the town based on his national and Islamic school of thought regarding political philosophy. The economy of Rashidi depended on surrounding villages and gardens. So, unlike Shanb Ghazan, the city was economically independent. Citadel of Alishah was built by Tajuddin Alishah, the vizier of Öljaitü and Abu Sa'id Bahadur Khan, between 1316 and 1324. In fact, Tajuddin Alishah concentrated and associated symbolic elements of religious power (i.e., mosque and Khanqah), political power (i.e., governmental buildings and palaces), and economic power (i.e., bazaars) in Citadel of Alishah to lessen the importance of Rashiduddin's brilliant works and gain legitimacy with people and Sultan. His actions remained incomplete by his death. If political, religious, and economic powers are considered the three pillars of governance, Rab'-e Rashidi is the true example of establishing a bond between politics and religion and a symbol of religion. However, all power elements (i.e., political, religious, and economic) accompany each other in Citadel of Alishah, reflecting the general power structure and network at that time.

### Conclusion

The results showed that the meanings of Ilkhanid architectural collections of Tabriz became a trend, manifesting through architectural works of other cities and creating a series of particular relations, which are completely affected by contextual changes on a micro and macro level. The prominent architectural works of Tabriz during the Ilkhanid era represent a system of codes composed of different layers, such as Shanb Ghazan, Rab'-e Rashidi, and Citadel of Alishah. On the macro level, Tabriz had intertextuality relations with cities such as Maragheh, Soltanieh, Baghdad, and Karakoram/Beijing and meaning was constantly flowing and communicated between these cities. As intertextuality relations were interpreted, it was established that different layers of Tabriz city, including Shanb Ghazan, Rab'-e Rashidi, and Citadel of Alishah, on the micro level, and Maragheh, Soltanieh, Baghdad, and Karakoram/Beijing on the macro level are the representation and external instances of the relations between codes of political, religious-cultural, and economic powers with various sub-codes as the main pillars of governance. These cities became a semiosis for each pillar in a certain period due to the meanings exchanged during the Ilkhanid dynasty.

On the micro level, Shanb Ghazan is an example of the bond between politics and religion accompanied by sub-codes, such as Persian approaches to town management and supporting Shafi'i, Hanafi, mystical, etc. religions or building religious schools near Ghazan tomb. With Gonbadkhaneh (Dome Room) in the center (the tomb of

Rashiduddin), Rab'-e Rashidi outshines Shanb Ghazan as a religious and scientific semiotics. In the layered semiology perspective, Rab'-e Rashidi encompasses a company and then a substitution relation between religion and science. The gathering of main government codes, including political power (i.e., governmental buildings and palaces), religious power (i.e., mosque and Khanqah), and economic power (i.e., bazar and downtown) in a structural system was achieved for the first time in Citadel of Alishah during Öljaitü reign. However, when he died and was replaced by Abu Sa'id, the Citadel of Alishah lost its statute to Soltanieh Dome due to the different viewpoint of the new Sultan toward religion. In the next eras and especially when Safavids came to power, the Citadel of Alishah was considered a virtual representation of military power against Ottoman invasions because the capital was changed to Ghazvin and Isfahan and the locational context was changed.

### **Acknowledgment**

The Authors of the article consider it necessary to appreciate the anonymous referees of the journal who accepted the effort and added to the richness of the text of the article with their constructive suggestions.

### **Observation Contribution**

The Authors declare that according to the extraction of the article from the doctoral thesis, the writing was done by the first Author with the guidance and supervision of the second Author and the consultation of the third Author.

### **Conflict of Interest**

The Authors, while observing the publishing ethics, declare the absence of conflict of interest and material and administrative support from the Research and Technology Vice-Chancellor of Mohaghegh Ardabili University.

# روابط بینامتنی مجموعه‌های معماری تبریز در دوره ایلخانی و تحولات معنایی آن بر پایه مطالعات نشانه‌شناسی لایه‌ای

فرزاد فیضی<sup>I</sup>؛ حبیب شهبازی شیران<sup>II</sup>؛ کریم حاجی‌زاده<sup>III</sup>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۴۸ - ۲۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۰۵

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.219>

## چکیده

مطالعه آثار معماری به صورت انفرادی و بدون در نظر گرفتن لایه‌های متنی و دگرگونی‌های بافتاری مؤثر بر آن، یکی از کمبودهای این حوزه است. در این پژوهش تلاش می‌شود تا با تحلیلی گفتمانی و با استفاده از داده‌های تاریخی و باستان‌شناسی به روابط بینامتنی مجموعه‌های معماری و شهرسازی تبریز دوره ایلخانی در دو سطح خرد (شهر تبریز) و کلان (منطقه‌ای و بین‌المللی) پرداخته شود تا از این طریق تحولات و معناهای ضمنی لایه‌های متنی (مجموعه‌های معماری و شهرسازی) آشکار گردد. مسأله پژوهش این است که روابط بینامتنی آثار مذکور از منظر نشانه‌شناسی لایه‌ای به چه صورتی بوده و نظام‌های نشانه‌ای چگونه در لایه‌ها متجلی شده‌اند؟ این پژوهش از گونه پژوهش‌های کیفی است و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به مطالعه داده‌ها پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد به کارگیری خوانش بینامتنی نشانه‌شناسی لایه‌ای منجر به درک لایه‌های پنهان معنا در آثار معماری می‌شود و در مطالعه اثر پارادایم‌های گسترده‌تری را درگیر می‌نماید. در روابط بینامتنی لایه‌های مختلف معماری و شهرسازی تبریز عهد ایلخانی در سطوح خرد و کلان، رمزگان‌هایی مانند عناصر اصلی ارکان حکومت، از جمله: قدرت سیاسی، قدرت فرهنگی-مذهبی و قدرت اقتصادی، با زیررمزگان‌هایی چون: رویکردهای ایرانشهری، مذاهب مختلف و تجارت داخلی و خارجی که متناسب با تغییرات بافتی لایه‌ها (زمانی، مکانی، و فرهنگی-اجتماعی) هستند، وارد رابطه هم‌نشینی و جانمایی شده و به نشانگی بدل گشته‌اند.

**کلیدواژگان:** دوره ایلخانی، تبریز، نشانه‌شناسی لایه‌ای، روابط بینامتنی، رمزگان.

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری نگارنده اول، تحت عنوان «بازنمایی مفاهیم سیاسی-اقتصادی در حکومت ایلخانی طی فرآیند هویت‌سازی اجتماعی در ایران (با تحلیل شواهد باستان‌شناسی و تاریخی)» با راهنمایی: نگارنده دوم و مشاوره نگارنده سوم در گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی است.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.  
II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول).

Email: [habibshahbazi35@gmail.com](mailto:habibshahbazi35@gmail.com)

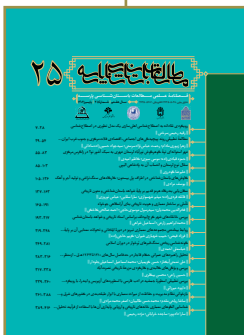
III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

**ارجاع به مقاله:** فیضی، فرزاد؛ شهبازی شیران، حبیب؛ و حاجی‌زاده، کریم، (۱۴۰۲). «روابط بینامتنی مجموعه‌های معماری تبریز در دوره ایلخانی و تحولات معنایی آن بر پایه مطالعات نشانه‌شناسی لایه‌ای». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۵): ۲۴۸-۲۱۹. <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.219>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-528-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه  
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه  
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری  
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است  
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.



## مقدمه

عاملان و سازندگان آثار و بناهای تاریخی لزوماً به همه جوانب، تأثیرات و معناهای نهفته در آثار خود واقف نبوده یا بدان دسترسی نداشته‌اند؛ به بیان واضح‌تر، بسیاری از مفاهیم و معناهای اجتماعی، اقتصادی و گاه سیاسی موجود در بناها پس از آفرینش آثار و در فرآیند ارتباط مخاطبان با آن آثار شکل گرفته، تأثیر خود را نهاده و در بسیاری از موارد پنهان مانده است. پس چه بسا مفسر با استفاده از افق دید گسترده به لایه‌های مستترتری از مؤلف آثار دست‌یابد و مفاهیمی را درک کند که حاصل ارتباط مخاطبان با آثار بوده و در سایر آثار مادی و مکتوب به نحوی ضمنی بازتاب داشته است. بناها معمولاً افزون‌بر کاربرد بناگونه‌شان گاه دارای کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی هستند که بخشی از این کارکردها لزوماً برگرفته از سازه‌ها و ساختارهای ساختمانی آن‌ها نیست، بلکه در گذر زمان و در پیچ‌وتاب تحولات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و موقعیتی به دست می‌آید؛ به بیانی دیگر، اگر معنای هر متنی، از جمله بنا را بر پایه دو کرانه معنایی دلالت<sup>۱</sup> و تداعی<sup>۲</sup> بیان‌گاریم، کارکردهای ساختمانی هر بنایی دلالت آن بنا و ازسوی دیگر، کارکردهای دیگری که پیامد پیامدهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در گذر زمان است تداعی‌های جمعی آن انگاشته می‌شود؛ به این ترتیب بنای معماری نیز به مثابه یک متن زبانی است که با تأویل آن توسط کاربران فضا، خواننده می‌شود (ساسانی، ۱۳۸۹: ۷۰-۶۸).

نشانه‌شناسی<sup>۳</sup> به دو مکتب اصلی فکری «ساختارگرایی»<sup>۴</sup> و «پساساختارگرایی»<sup>۵</sup> تقسیم می‌شود. نشانه‌شناسان ساختارگرا (سوسور<sup>۶</sup>، یاکوبسن<sup>۷</sup>، اشتراوس<sup>۸</sup>) که بیشتر در حوزه زبان‌شناسی تخصص دارند و نشانه‌شناسان پساساختارگرا (پیرس<sup>۹</sup>، اکو<sup>۱۰</sup>، بارت<sup>۱۱</sup>، دریدا<sup>۱۲</sup>) رابطه دال و مدلول را غیرمستقیم می‌دانند و به دنبال کشف مدلول‌های ضمنی و مستتر در مسائل اجتماعی، منطقی و زیبایی‌شناختی هستند (سجودی، ۱۳۹۸: ۳۹-۱۲، چندلر، ۱۳۹۷: ۲۹-۲۵؛ Eco, 1979a: 7). با این‌که پژوهش‌های پایه‌ای در مورد نشانه‌شناسی به صورت عام و نشانه‌شناسی معماری به صورت خاص نسبتاً زیاد است، با این حال محققان از کاربست این روش بر روی بسیاری از مصادیق هنری به صورت تک‌نگاری<sup>۱۳</sup> و جداگانه غفلت ورزیده‌اند. شهر تبریز در دوره ایلخانی به دلیل برخورداری از موقعیت مناسب ارتباطی، جغرافیایی و دفاعی پس از مراغه به پایتختی انتخاب شد و به حدی عظمت و شهرت یافت که به «قبة الاسلام» معروف شد (صفا منش، ۱۳۷۶: ۳۴). آذربایجان به مرکزیت تبریز در این دوره، پیش‌رو در معماری و شهرسازی شد و به عصر طلایی فرهنگ و هنر گام نهاد (هیلن‌براند، ۱۳۷۴: ۲۶۰-۲۵۸)؛ از همین رو در این پژوهش، نگارندگان تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از مطالعات نشانه‌شناسی و به‌ویژه مکتب پساساختارگرایی و رویکرد لایه‌ای آن، روابط بینامتنی و فرآیند معناپردازی مجموعه‌های معماری و شهرسازی دوره ایلخانی در شهر تبریز، از جمله شنب‌غازان، ربع‌رشیدی و ارگ‌علیشاه را مشخص کنند تا از این طریق به تحولات و لایه‌های مختلف معنایی موجود در معماری و شهرسازی این شهر در این دوره دست‌یابند. با این‌که پژوهشگران زیادی در قالب کتاب و مقاله معماری و شهرسازی دوره ایلخانی و شهر تبریز را بررسی نموده‌اند، اما هیچ‌یک از دریچه علم نشانه‌شناسی و از زاویه رویکردهای تازه معناشناسی<sup>۱۴</sup> به دلایلات معنایی این آثار نپرداخته‌اند. کاربرد دانش نشانه‌شناسی در ایران بیشتر در حوزه زبان‌شناسی و متون دینی و ادبی بوده و اکثر پژوهشگران از تلقی معماری (از جمله معماری تاریخی) و ساختار مختلف آن به عنوان نوعی زبان با تمام نظام‌های نشانه‌ای آن غفلت ورزیده‌اند، یا تحت تأثیر یکی از روش‌های معمول در بررسی تاریخ هنر، از جمله سنت‌گرایی (به‌ویژه رویکرد عرفانی) یا تاریخی بوده‌اند.

**پرسش‌های پژوهش:** در این پژوهش تلاش می‌شود به پرسش‌های پیش‌رو پاسخ داده شود؛ در پی دگرگونی‌های بافتاری (بافت زمانی، موقعیتی، فرهنگی-اجتماعی و روابط بینامتنی) در سطح خرد (شهر تبریز) و در سطح کلان (ایران و منطقه)، مجموعه‌های معماری تبریز چه دگرگونی‌های

معنایی داشته‌اند؟ روابط بینامتنی آثار شاخص معماری شهر تبریز در دوره ایلخانی براساس مطالعات نشانه‌شناسی به چه صورتی بوده و نظام‌های مختلف نشانه‌ای در لایه‌های مختلف متون (معماری) مورد مطالعه چگونه متجلی شده‌است؟

**روش پژوهش:** این پژوهش از نظر روش کیفی و از بُعد ماهیت، بنیادی است که با استفاده از رویکرد توصیفی-تحلیلی و به‌کارگیری روش تفسیری نشانه‌شناسی پساساختارگرایی، سعی در بازنمایی<sup>۱۵</sup> معانی مستتر در معماری آثار شاخص شهر تبریز ایلخانی در قالب «متن»<sup>۱۶</sup>، «بافت»<sup>۱۷</sup> و «رمزگان‌ها»<sup>۱۸</sup> دارد. هدف اصلی پژوهش بررسی فرآیند و چگونگی تغییرات معنایی در مجموعه‌های معماری و شهرسازی تبریز ایلخانی هم‌زمان با دگرگونی‌های بافتاری آن است.

### پیشینه پژوهش

روابط بینامتنی در نشانه‌شناسی نخستین بار در دهه ۱۹۶۰ م.، توسط «رولان بارت» و «ژولیا کریستوا» مطرح شد. کریستوا بر رابطه هم‌زمانی تأکید می‌کند و معتقد است روابط بینامتنی عامل اصلی پویایی متن (آثار هنری و غیره هنری) است (Kristeva, 1980). «امبرتو اکو» از نویسندگانی است که به کاربرد نشانه‌شناسی در معماری پرداخته و در آثار خود بیشتر از بُعد فرهنگی و ابزار ارتباطی به آثار معماری توجه نموده است (Eco, 1979b). «موریس» تحت تأثیر زبان‌شناسان، از جمله «پیرس» نشانه‌شناسی در معماری را در سه جنبه اصلی کاربردی (پراگماتیک)، معناشناسی و نحوی مورد مطالعه قرار داده و در مطالعه معنایی نشانه‌ها در معماری به لایه‌های مختلف معنا توجه نموده است (Morris, 1971). عده‌ای نیز بازخوانی رمزگان‌های اجتماعی و زیبایی‌شناسی در معماری را بر پایه روابط بینامتنی می‌دانند که بسته به چگونگی تعاملات لایه‌ها، این ارتباط می‌تواند بافت‌ساز یا بافت‌زدا باشد (Foucault, 1974). استفاده از نشانه‌شناسی در هنر و معماری دوران اسلامی اندک بوده و مطالعات صورت‌گرفته بیشتر تحت تأثیر رویکردهای سنت‌گرایی یا عرفانی بوده است. در همین خصوص، «الگ گرابار» در مقاله «نمادها و نشانه‌ها در معماری اسلامی» نماد را از نشانه متمایز می‌سازد (Grabar, 1983). مطالعات نشانه‌شناسی در ایران بیشتر منحصر به متون ادبی و دینی بوده و پژوهش‌ها در زمینه موضوع پژوهش حاضر با کاستی روبه‌رو است. کتاب مبانی نشانه‌شناسی به صورت مفصل به سنت‌ها و روش‌های نشانه‌شناسی با رویکرد زبان‌شناسی پرداخته و الگوهای سوسوری و پیرسی و تحلیل ساختارها و رمزگان‌ها و نشانه‌شناسی لایه‌ای را در حوزه زبان تشریح نموده است (چندلر، ۱۳۹۷). «سجودی» در کتاب نشانه‌شناسی کاربردی به بیان تاریخچه و مباحث مربوط به: متن، بافت، بافتار، روابط درون‌متنی و بینامتنی از حوزه زبان‌شناسی تا نشانه‌شناسی پرداخته است (سجودی، ۱۳۹۸). «ساسانی» در کتاب معناکاوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی به متن، فرآیند معناپردازی و پیوندهای برون‌متنی و بینامتنی پرداخته و اصطلاحات تخصصی نشانه‌شناسی را به طور کامل توضیح داده است (ساسانی، ۱۳۸۹)؛ وی هم‌چنین در مقاله «بافت‌گردانی و متن‌گردانی و تأثیر آن بر کارکرد متن: مطالعه موردی میدان نقش جهان» به ارائه تعاریف پایه از متن‌گردانی و بافت‌گردانی پرداخته و مفاهیم زیر را در ارتباط با میدان نقش جهان اصفهان بررسی کرده است (ساسانی، ۱۳۹۱). هم‌چنین نویسندگان کتاب نشانه‌شناسی در معماری بعد از ارائه تعاریف نشانه‌شناسی، به چگونگی و کاربرد روش‌های نشانه‌شناسی در معماری پرداخته و نحوه نمود نشانه‌ها را در معماری واکاوی کرده‌اند (محمدی و ریاحی، ۱۳۹۷)؛ لذا با توجه به این‌که پژوهش‌ها در ارتباط با نشانه‌شناسی در معماری و به‌ویژه آثار تاریخی بسیار محدود است و پژوهش‌هایی هم که صورت‌گرفته بیشتر به تشریح مبانی و کلیات پرداخته و از کاربردی‌ترین روش‌ها بر روی مصادیق معماری خودداری کرده‌اند، تحقیق و پژوهش را در این زمینه ضروری می‌نماید.

## مبانی نظری نشانه‌شناسی

نشانه‌شناسی نوعی دانش در جهت درک و دریافت پدیده‌های جهان است که از طریق خوانش و قرائت نشانه‌های موجود در هر پدیده حاصل می‌شود (ضمیران، ۱۳۸۲: ۷). در برخورد با نشانه‌ها<sup>۱۹</sup> چیزی وجود دارد که بیشتر از زمان حال، مربوط به گذشته بوده و با این حال بخش زیادی از آن در آینده نیز ادامه خواهد داشت (Deely, 2015: 33). از نظر ساختارگراها و در رأس ایشان «سوسور» در الگوی دووجهی خود (دال و مدلول) ارزش هر نشانه با حضور هم‌زمان نشانه‌های دیگر معنا می‌یابد (سوسور، ۱۳۸۲: ۴۷). پیرس الگوی خود از نشانه را برخلاف مدل سوسور به سه بخش «شمایل»<sup>۲۰</sup>، «نمایه»<sup>۲۱</sup> و «نماد»<sup>۲۲</sup> تقسیم کرده است (سجودی، ۱۳۹۸: ۳۰). نظریات نشانه‌شناسی اکو بیشتر با محوریت فرهنگ در راستای تحلیل نشانه‌های فرهنگی، هنری، ادبی و اجتماعی بوده است (اکو، ۱۳۹۹: ۷-۹). به نظر وی منتقل‌کنندگان پیام به این دلیل که از لحاظ طبقه اجتماعی، تحصیلات یا جهان بینی سیاسی، جهان بینی و... با مخاطبان خود تفاوت دارند، پیام نزد این دو گروه دارای معنای یکسانی نبوده و هریک پیام را از دید خود تفسیر می‌کنند (آسپرگر، ۱۳۸۹: ۴۹)؛ البته چه الگوی دووجهی فرینان دو سوسور از نشانه را بپذیریم یا الگوی سه‌وجهی «چارلز-سندرس-پیرس» را، در فرآیند نشانگی نقش تفسیرگر مورد توجه قرار می‌گیرد. «پل تیبو» معتقد است که تفسیرگر حتی در الگوی دووجهی سوسور آشکارا حضوری ضمنی دارد (Thibault, 1997: 184). در جدول ۱، نحوه خوانش معماری از دو دیدگاه ساختارگرایی و پس‌ساختارگرایی به صورت مقایسه‌ای آمده است. در پژوهش حاضر در کنار اتکا به رویکردهای پس‌ساختارگرایان از مفاهیم مشترک دو مکتب، از جمله روابط هم‌نشینی و جانشینی استفاده شده است (جدول ۱).

جدول ۱: مقایسه خوانش معماری در دو دیدگاه ساختارگرایی و پس‌ساختارگرایی (غفاری و فلامکی، ۱۳۹۵: ۳۴۷).

Tab. 1: Comparing the architectural reading from both structuralism and post-structuralism viewpoints (Ghafari & Falamaki, 2016: 347).

شاخص‌های خوانش در دو مکتب	خوانش معماری از نظر ساختارگرایی	خوانش معماری از نظر پس‌ساختارگرایی
ماهیت طرح معماری	ماهیت مطلق	ماهیت نسبی
نوع نگاه به طرح معماری	خوانش وضع موجود به دنبال ساحت حضوری طرح	خوانش به دنبال ساحت غیابی طرح
مالکیت طرح	مؤلف (معمار محور)	مخاطب (تأویل محور)
ساختار طرح	هم‌نشینی سکانس‌های متفاوت	هم‌نشینی لایه‌های متفاوت
شکل و مکانیت طرح	خطی، ارتباط خطی عناصر، محدود به مکان	شبکه‌ای، عدم وابستگی به مکان
دریافت معنای طرح	وجود معنای واحد	وجود معنای سیال، بازی دال‌های موجود
موضوعیت طرح	کارکردی و کاربردی	بازتولید و واسازی طرح
نگاه متن‌گون به طرح	متنیت ثابت	چندمتنی، فرامتنیت، بینامتنیت

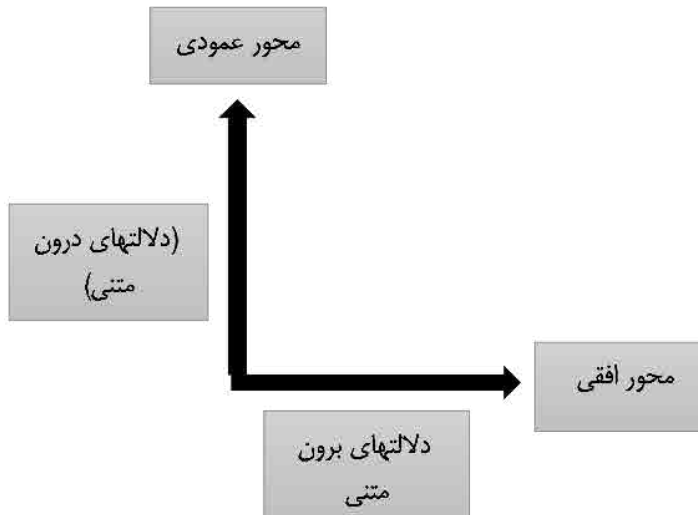
## معناپردازی

حدود ۲۳ تعریف برای واژه Meaning (معنی) در زبان انگلیسی وجود دارد که در بسیاری از موارد باعث آشفتگی در کاربرد آن می‌شود. در فلسفه و روان‌شناسی اغلب برای آن که از بروز ابهام جلوگیری شود، اصطلاحاتی چون Reference به معنی ارجاع و Definition به معنی تعریف را به جای معنی به کار می‌برند. در نشانه‌شناسی معمولاً از واژه Sense برای این منظور استفاده می‌شود و آن چیزی است که به صورت روانی، تاریخی و اجتماعی برمی‌انگیزد (گیرو، ۱۳۹۹: ۲۹-۲۸). علت کاربرد واژه

معناپردازی در این پژوهش به‌کارگیری واژه‌ای بود که هم‌زمان به سه مسأله «فرآیند»، «تولید» و «تفسیر» اشاره داشته باشد.

### روابط بینامتنی<sup>۲۳</sup> مجموعه‌های معماری مورد مطالعه

در چارچوب نشانه‌شناسی لایه‌ای<sup>۲۴</sup>، متن از لایه‌های متعددی تشکیل شده است که شاید برخی در مقایسه با دیگر لایه‌ها اصلی‌تر به نظر برسد، اما در دلالت‌های متن همه لایه‌ها می‌توانند به یک اندازه اثرگذار باشند. معنا نیز حاصل تعامل میان لایه‌های متنی، رمزگان‌ها و... است (سجودی، ۱۳۹۸: ۱۵۸). در نشانه‌شناسی لایه‌ای از دو طریق می‌توان به خوانش متن و کشف لایه‌های معنایی راه یافت، نخست روابط درون‌متنی<sup>۲۵</sup> که روشی برای تفسیر متن با توجه به نشانگان‌ها و رمزگان‌های موجود در خود متن است (صفوی، ۱۳۹۷: ۶۱) و دوم روابط بینامتنی که در آن به نحوه انعکاس و تأثیر متون (آثار معماری در اینجا) در یک دیگر توجه می‌شود (گراهام، ۱۳۸۵: ۲۲). ترکیب و ترتیب عناصر سازنده یک متن نیز عبارتند از: روابط «هم‌نشینی»<sup>۲۶</sup> و روابط «جانشینی»<sup>۲۷</sup>. روابط هم‌نشینی چگونگی قرار گرفتن عناصر کنار هم و روابط جانشینی چگونگی جایگزینی عناصر به جای هم است (چندلر، ۱۳۹۷: ۱۲۷). نمودار ۱، ابعاد دلالتی مختلف یک متن (در اینجا معماری) را نشان می‌دهد. محور افقی دلالت‌های بینامتنی لایه‌های شهر تبریز را در سطح خُرد (روابط هم‌نشینی و جانشینی شنب‌غازان، ربع‌رشیدی، ارگ‌علیشاه) و کلان (روابط تبریز به عنوان متن مستقل و متشکل از لایه‌های مختلف با متن‌های/شهرهای دیگر با لایه‌های مجزا، از جمله شهرهای مراغه، سلطانیه، بغداد، قراقرم/پکن) را نشان می‌دهد. دلالت‌های درون‌متنی نیز مربوط به سازه‌ها و عناصر ساختمانی و معانی صریح آثار می‌شود (نمودار ۱).



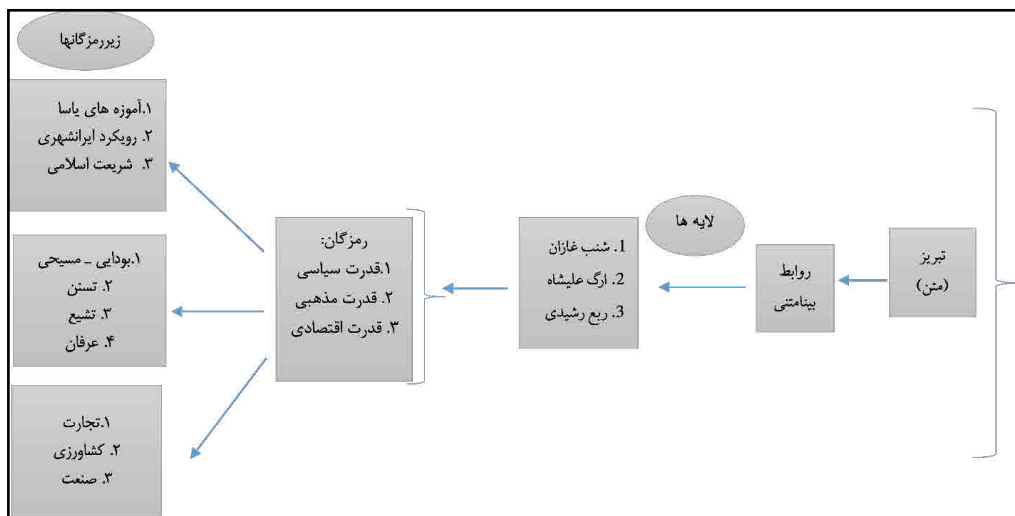
نمودار ۱: ابعاد دلالتی مختلف متن (آثار معماری و شهرسازی) تبریز در دوره ایلخانی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Diag. 1: Different symbolic aspects of the text (architecture and urban development works) of Ilkhanid Tabriz (Authors, 2020)

### رمزگان‌ها در مجموعه‌های معماری مورد مطالعه

رمزگان‌ها مجموعه قواعدی‌اند که براساس آن، عناصری انتخاب می‌شوند که با دیگر عناصر ترکیب شده و عناصری جدید می‌سازند (لارسن و یوهانسن، ۱۳۸۸: ۷۳)؛ بنابراین رمزگان به قوانینی اشاره دارد که عناصر یک نظام را به عناصر دیگر پیوند می‌دهد و هر دو طرف حاضر در مبادله پیام، واقعاً یا فرضاً، کاملاً یا بعضاً و مشترکاً، از این قوانین بهره می‌برند (سیبیاک،

۱۳۹۱: ۶۸). نظام رمزگانی نیز نظامی فراگیر و اجتماعی از قراردادهای هر حوزه نشانه‌ای است که می‌تواند با نقش محتوای خویش در تفسیر متون، به کشف لایه‌های مختلف معنایی متن کمک کند (سجودی، ۱۳۹۸: ۱۹۵). در تحلیل آثار معماری و شهرسازی، نظام‌های رمزگان، متغیرهایی هستند که به لحاظ ارتباط محتوایی و تأثیر آن در روشن ساختن تمامی جنبه‌های معنایی آثار، بهره‌برداری می‌شوند. در تحقیق حاضر، ارکان اصلی حکومتی از جمله: قدرت مذهبی و فرهنگی (با زیررمزگان‌هایی چون: شیعه، عرفان و...)، قدرت سیاسی (با زیررمزگان‌هایی چون: رویکردهای ایران‌شهری، شریعت اسلامی و یاسای مغولی) و قدرت اقتصادی به عنوان رمزگان‌های تأثیرگذار در کارکردهای غیرکالبدی آثار معماری و شهرسازی دوره ایلخانی در نظر گرفته می‌شوند؛ نمودار زیر به صورت خلاصه بحث فوق را نشان می‌دهد (نمودار ۲).



نمودار ۲: روابط بینامتنی لایه‌ها و رمزگان‌های مختلف در مجموعه‌های معماری تبریز عهد ایلخانی (نگارندگان، ۱۳۹۹).  
 Diag. 2: The intertextuality relations between different layers and codes within the architectural collections of Ilkhanid Tabriz (Authors, 2020)

### مجموعه‌های معماری شهری در تبریز عهد ایلخانی

شهر تبریز در دوره ایلخانی به دلیل برخورداری از موقعیت مناسب ارتباطی، جغرافیایی و دفاعی پس از مراغه به پایتختی انتخاب شد و به حدی عظمت و شهرت یافت که به قبةالاسلام معروف شد (صفا منش و همکاران، ۱۳۷۶: ۳۴). آذربایجان به مرکزیت تبریز در این دوره پیش‌رو در معماری و شهرسازی شد و به عصر طلایی فرهنگ و هنر گام نهاد و معماری سایر مناطق را تحت تأثیر قرار داد (هیلمن براند، ۱۳۷۴: ۲۶۰-۲۵۸؛ آجرلو، ۱۳۸۹: ۱۴-۳).

مجموعه‌های معماری و شهری بسیاری در تبریز عهد ایلخانی و به‌ویژه پس از شروع سلطنت «غازان‌خان» در این شهر تأسیس شد که به جز مجموعه ارگ علیشاه هنوز اطلاعات کافی باستان‌شناختی درباره نقشه سازه‌ها و ساختارهای معماری و شهرسازی مجموعه‌های این دوره در دست نیست (آجرلو، ۱۳۹۳: ۱۴)؛ با این حال بر مبنای منابع اصلی تاریخی این دوره و دوره‌های بعد که هنوز تعدادی از مجموعه‌ها حیات خود را حفظ کرده بودند، می‌توان ساختارهای اصلی معماری این مجموعه‌ها را بازشناسی کرد و سپس معناها و وجوه مختلف آن‌ها را مورد تحلیل و بررسی قرار داد. مهم‌ترین حامیان و بانیان در ساخت مجموعه‌های معماری و شهرسازی این دوره شخص خان و خانواده وی، اشراف اداری و لشکری، سادات و شیوخ اشراف و خاندان‌های بانفوذ محلی بودند (کاشانی، ۱۳۸۴: ۱۱۶-۴۶؛ جعفری، ۱۳۸۴: ۱۴۱)؛ بدین ترتیب در بررسی معانی مختلف مجموعه‌های

معماری، نیات حامیان و بانیان بناها بسیار مهم و شایسته توجه بیشتری است. به‌گواه متون این دوران، مهندسان و معماران در طبقه‌بندی اصناف از گروه‌های متوسط اجتماعی محسوب می‌شدند (جمال‌الدین و صالحی‌کاخکی، ۱۳۹۶: ۶۶).

در جدول ۲، فهرست، موقعیت و بانیان مجموعه‌های معماری و شهرسازی در تبریز عهد ایلخانی به‌صورت خلاصه آورده شده است. درمورد بسیاری از مجموعه‌ها اطلاعات تاریخی بیشتر از چند سطر تجاوز نمی‌کند و درمورد مکان دقیق قرارگیری آن‌ها نیز اتفاق نظری وجود ندارد؛ ولی در بازشناسی ساختارهای معماری و فرآیند معنای‌پردازی مجموعه‌های شنب‌غازان و ربع‌رشیدی می‌توان از منابع تاریخی و درمورد ارگ‌علیشاه از منابع تاریخی و داده‌های باستان‌شناسی بهره برد، که بدین ترتیب برای حصول نتیجه‌ای منطقی، این سه مجموعه شاخص برای مطالعه و تحلیل در این پژوهش انتخاب گردیدند (جدول ۲).

جدول ۲: مشخصات مجموعه‌های معماری و شهرسازی تبریز در دوره ایلخانی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 2: The characteristics of architectural and urban development collections of Tabriz during the Ilkhanid era (Authors, 2020).

منبع	بانی	موقعیت مکانی	مجموعه‌های معماری
وصاف، ۱۳۳۸: ۲۳۰؛ فضل‌الله همدانی، ۱۳۷۳: ۱۱۷۳، ۹۹۷، ۱۱۷: ۱۳۶۲	غازان خان	غرب شهر تبریز	شنب‌غازان
فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۶: ۳۱-۲۱.	خواجه رشیدالدین	شرق تبریز (محلّه باغمیشه)	ربع رشیدی
وصاف، ۱۳۳۸: ۷۷، ابن بطوطه، ۱۳۵۹: ۲۶۶	علیشاه جیلانی - اولجایتو	محلّه مه‌ادمهین	ارگ‌علیشاه
۵۷۰: ۱۳۸۳	خواجه سعدالدین اوجی	محلّه سرخاب	دو منار
۵۷۰: ۱۳۸۳	امیرصدرالدین حمزه	محلّه سرخاب	سید حمزه
۵۷۰: ۱۳۸۳	بغداد خاتون	دروازه ری (مارالان امروزی)	دمشقیه
۵۷۱: ۱۳۸۳	شمس‌الدین جوینی	میدان صاحب‌آباد	صاحبیه
۵۷۳: ۱۳۸۳	غیاث‌الدین فرزند رشیدالدین	دروازه موکله	غیاثیه

### لایه‌های متنی

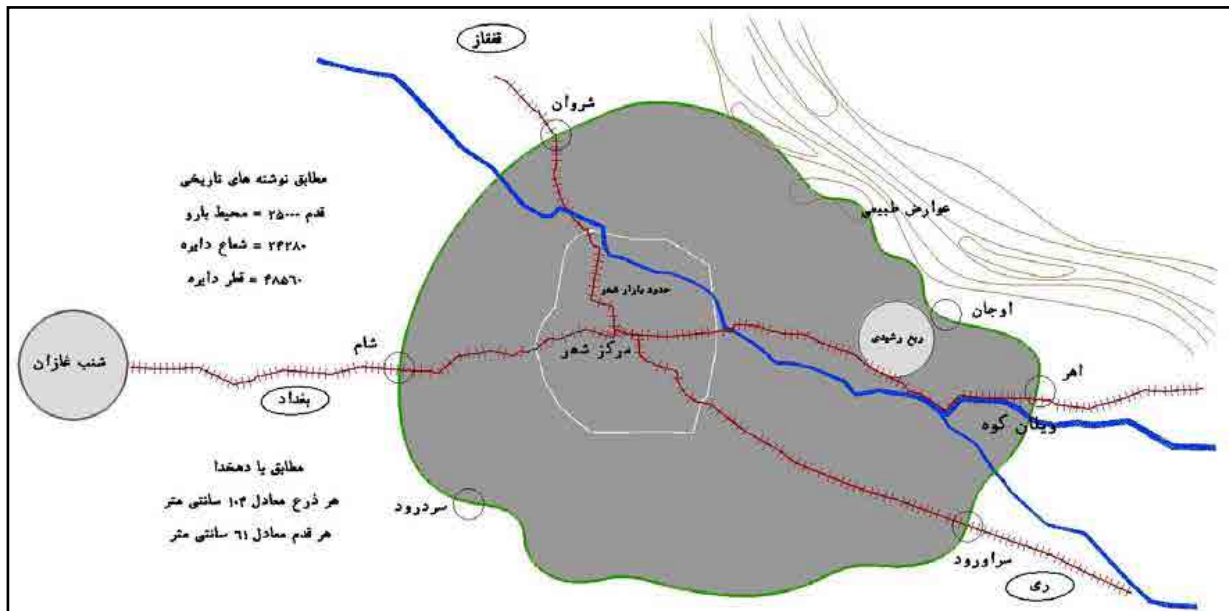
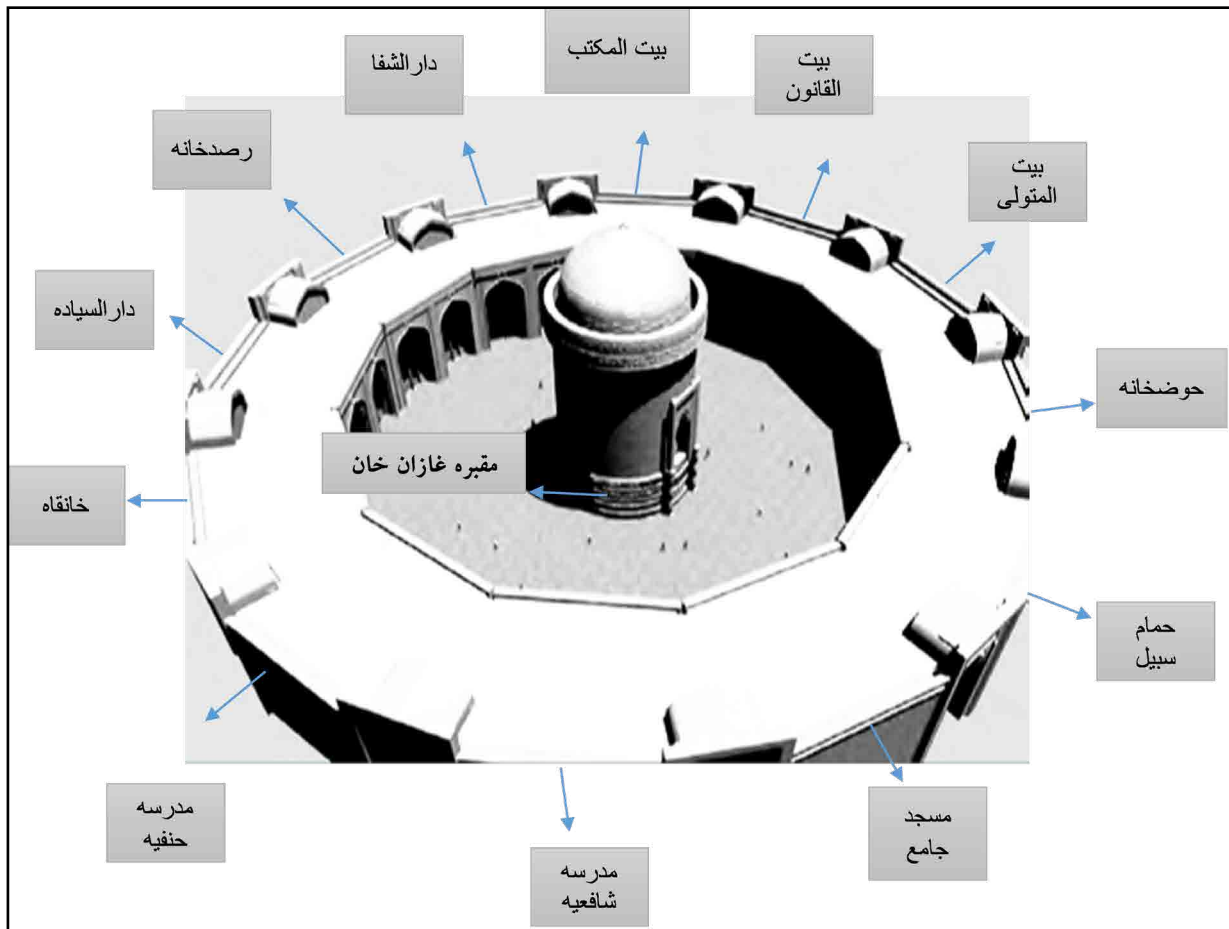
در بررسی معنانشناسی، چهار عامل فراگیر در شکل‌گیری هر خوانش، تفسیر، تأویل و معنا تأثیرگذارند؛ «متن»، «تولیدکننده متن» (در مقام مؤلف و سازنده اثر)، «بافت» زمانی - مکانی که هم بافت بلافصل و هم بافت کلان و به عبارتی فرهنگی را در برمی‌گیرد و «خوانشگر» که شامل خواننده، بیننده و هر مخاطبی می‌شود (ساسانی، ۱۳۸۹: ۸۰). در اینجا شهر تبریز در دوره ایلخانی هم «متن» و هم «بافت» است، بافت از آن جهت که خود از «متون» یا لایه‌های جداگانه جزئی‌تر، نظیر شهرک‌های شنب‌غازان، ربع‌رشیدی، ارگ‌علیشاه، محلاتی که از طریق آثار مکتوب قابل بازنمایی هست و... تشکیل شده است و متن به این سبب که در سطح کلان بخشی از دولت ایلخانی و امپراتوری مغول است که در پیوند با سایر شهرهای (متون) آباد آن دوره مانند، مراغه، سلطانیه، بغداد، پکن و... است، به طوری که این تقسیم‌بندی‌ها تا بی‌نهایت می‌تواند ادامه داشته باشد؛ درواقع یک متن، مانند کتابی است که از فصل‌های مختلف تشکیل شده، فصول کتاب از بخش‌های مختلف و بخش‌ها نیز از صفحات، بندها، سطور و کلمات مختلف شکل یافته است، و خود کتاب نیز بخشی از کتاب‌های یک حوزه و دانش است. این وضعیت می‌تواند تا بی‌نهایت ادامه یابد. در این پژوهش پس از مطالعه و تطبیق منابع تاریخی، مجموعه‌های شنب‌غازان، ربع‌رشیدی و ارگ‌علیشاه

به عنوان متن‌های شاخص و تأثیرگذار بر بافت و سیمای کالبدی تبریز عهد ایلخانی برای بررسی نحوه ارتباط بینامتنی، معناسازی و نشانگی انتخاب شدند.

## شنب‌غازان

بعد از مسلمان شدن «غازان خان» سلطنت سلطان رسماً مشروعیت یافت و می‌توان عنوان سلطان-خلیفه را در مورد سلاطین مسلمان ایلخانی به کار برد (طباطبائی، ۱۳۹۵: ۸۰). غازان خان نیز بنا به گفته خود «رشیدالدین» نقش به‌سزایی در اصلاحات این دوره داشت (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۰۴۴). گرایش به ایجاد نوعی سازگاری بین «یاسای مغولی» و فقه اسلامی ویژگی کلی سیاست داخلی غازان را تشکیل می‌داد (بویل، ۱۳۹۷: ۱۹۳-۱۸۸؛ بطروشفسکی و اسمیت، ۱۳۹۴: ۶۰). با این‌کار غازان وحدت فرهنگی میان حاکم و توده ایجاد و زمینه‌های نزدیکی دین و سیاست مهیا شد. از مصادیق پیوند دین با سیاست می‌توان به نظام وقف (امری مذهبی) و حمایت دولت از آن (امری سیاسی) اشاره کرد (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۶۵-۱۵۵). از ابداعات نوین در زمینه شهرسازی دوره غازان، رواج یافتن پدیده ابواب‌البر هست که با الهام از بقاع ائمه اطهار و بزرگان دینی در ایران و به خصوص شهر تبریز رواج یافت (شکاری‌نیری، ۱۳۸۴: ۷۶). طبق گفته رشیدالدین، غازان خان در سال ۶۹۶ هـ.ق. در میان باغ عادلیه ساخت قبه عالی شم (شنب) را شروع کرد که از تبریز قدیم بزرگ‌تر شد (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۲۸۲). «وصاف» تاریخ شروع مجموعه را ۶۹۷ هـ.ق. و تاریخ اتمام آن را ۷۰۲ هـ.ق. ذکر می‌کند (وصاف، ۱۳۳۸: ۲۳۰). رشیدالدین به جز گنبد عالی، بناهای مجموعه را ۱۲ مورد می‌شمارد که در دوازده ضلع گنبد قرار گرفته‌اند و شامل: مسجد جامع، مدارس شافعیه و حنفیه، خانقاه، دارالسیاده، رصدخانه، دارالشفاء، بیت‌المکتب، بیت‌القانون، بیت‌المتولی، حوضخانه و گرمابه سبیل می‌شود (فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۳۷۸). تاریخ وصاف نیز به بخش‌های مختلف ۱۲ گانه مجموعه اشاره کرده (وصاف، ۱۳۳۸: ۲۳۰-۲۲۹)، ولی از ذکر نقشه خود بقعه خودداری کرده است. محققان با مقایسه مدارک تاریخی، نقشه خود بقعه را به شکل مربع یا مدور دانسته‌اند که دورتادور آن را مجموعه بناهای ۱۲ گانه با کارکردهای مختلف در برگرفته بودند (شکاری‌نیری، ۱۳۸۴: ۷۹). قسمت‌های مختلف بقعه و بناهای پیرامونی در تصویر شماره ۱ بازنمایی شده است (تصویر ۱). در اینجا قرارگرفتن عناصری چون: مسجد جامع، مدارس با مذاهب شافعی و حنفی، بیت‌القانون و... به عنوان نظام‌های نشانه‌ای و قرارگرفتن آرامگاه سلطان در مرکز به عنوان مهم‌ترین نظام، مصداقی از پیوند قدرت سیاسی و مذهب بوده که غازان خان با نهایت تدبیر سعی در به انحصار درآوردن آن‌ها در دستگاه دولت و شخص خود داشت؛ در واقع بعد از فروپاشی خلافت و ایجاد نوعی خلأ در بین توده مردم، غازان خان با نظریه‌پردازی خواجه رشیدالدین نموده‌های پیوند قدرت سیاسی و مذهبی را در بناهای خود به منصف ظهور رسانده که عناصر مختلف شنب‌غازان را می‌توان نمونه‌ای از آن دانست. مجموعه بناهای ۱۲ گانه در اطراف مقبره نیز ممکن است تحت تأثیر گرایشات شیعی غازان خان تأسیس شده باشد. در اینجا مقبره اسلامی سلطان ایلخانی پیوند دو مقوله سیاست و مذهب را نشان می‌دهد که از منظر نشانه‌شناسی لایه‌ای زیررزمگانه‌هایی مانند بناهای دولتی و اداری را با مدارس شافعیه، حنفیه، خانقاه و... وارد رابطه هم‌نشینی کرده است.

غازانیه با این‌که خود دارای برج و باروی جداگانه بود، ولی بیرون از باروی اصلی شهر تبریز تأسیس شد و گسترش یافت. غازان خان خود شخصاً به توسعه باغ و کوشک عادلیه و بوستان‌های شهرک نظارت می‌کرد. به فرمان غازان انواع درختان میوه‌دار و ریاحین و حبوبات که در تبریز نبود، به تبریز و شنب‌غازان انتقال دادند و به تربیت آن مشغول شدند (فضل‌الله، ۱۳۱۹: ۱۱۶، ۱۳۱، ۱۶۰، ۱۷۴). ساخت شنب‌غازان در مراتع غربی شهر تبریز با باروی جداگانه و محلات مختلف نمونه‌ای



تصویر ۱: بازنمایی طرح شنب‌غازان براساس جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله (بالا)، (نگارندگان، ۱۳۹۹؛ برگرفته از: فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۱۷-۱۳۷۳)، موقعیت مکانی شنب‌غازان در مراتع غربی تبریز در بیرون از باروی غازانی (پایین)، (بالیان اصل و ستارزاده، ۱۳۹۳: ۶۲).

Fig. 1: Representation of Shanb Ghazan design based on "a comprehensive history" by Fazallah (Top) (Authors, 2020, adapted from Fazallah Hamedani, 1983:118-216); location of Shanb Ghazan on the western meadows of Tabriz (Bottom) (Baliyan Asl and Satarzadeh, 2014: 62).

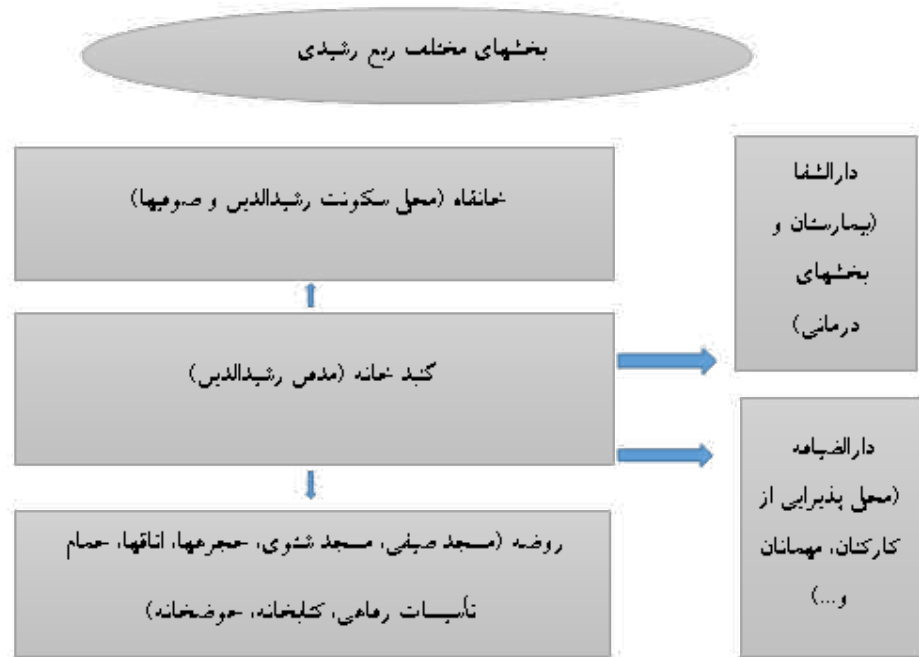
از شهرک‌های اقماری با باروی متفاوت در بیرون از شهر در قسمت غربی و نشانگر سیاستی خاص در انتخاب مکانی جهت نمایش سلطه حکومت ایلخانی است. در انتخاب مراتع غربی تبریز برای ایجاد شهرکی جدید هم‌چنان گرایش‌های گریز از مرکز و آموزه‌های یاسای مغولی در جهت دوری از شهرها و نزدیکی به زندگی چادرنشینی دیده می‌شود (تصویر ۱). این شهرک دارای طرحی کاملاً از پیش طراحی شده بوده (آجرلو، ۱۳۹۳: ۱۴)، و به نظر می‌رسد قسمت غربی تبریز با توجه به دروازه ورودی و خروجی به سمت غرب بهترین مکان برای تأسیس آن بوده است. طبق گفته «مارکوپولو» بازرگانانی که از بیزانس و اروپا می‌آمدند موظف بودند کالاها را فقط در بازارهای شنب‌غازان تخلیه و معامله کنند (مارکوپولو، ۱۳۵۰: ۲۰-۱۰)؛ بدین ترتیب می‌توان گفت غازانیه در زمینه تجارت بین‌المللی حائز اهمیت بوده است و چه بسا در مسیرهای تجاری غازانیه به غرب، فرهنگ‌ها و فنون و روش‌های هنری مختلف نیز تبادل می‌شده است؛ بدین ترتیب در شهرک غازانیه رمزگان‌های قدرت سیاسی، مذهبی و تجارت خارجی هم‌نشین شده‌اند و بازتابی از هم‌گرایی قدرت سیاسی و مذهبی پس از اسلام آوردن غازان هستند.

### ربع رشیدی

رشیدالدین فضل‌الله، وزیر نام‌آور غازان خان که اندیشه‌هایش تحت تأثیر اعتقادات اسلامی، سنت‌های ایرانی و قوانین مغولی شکل گرفته بود، نقشه‌های بزرگی برای انجام اصلاحات در ایران داشت. اندیشه تأسیس مجتمع علمی-فرهنگی ربع رشیدی نقطه اوج این اصلاح‌طلبی بود. در واقع مطالعه در ماهیت و موجودیت شنب‌غازان و مقایسه آن با ربع رشیدی بیانگر این واقعیت است که شنب‌غازان مقدمه و راهگشای تأسیس ربع رشیدی بوده است (متولی حقیقی، ۱۳۸۵: ۹۸)، طبق متون «وقف‌نامه ربع رشیدی» این شهرک شامل ۴ بخش اصلی و ۱۲ بخش فرعی بوده که بخش‌های اصلی آن شامل: روضه، خانقاه، دارالضیافه و دارالشفاء است. روضه دارای چهار ایوان بوده و مهم‌ترین بخش ربع را تشکیل می‌داده است؛ این بخش شامل: مساجد تابستانی (صفه صدر) و صفه زمستانی، صحن و حوض آب بوده است. هم‌چنین بخش‌هایی به‌عنوان: بیت‌التعلیم ایتم، دارالمصاحف، کتب‌الحدیث، مقبره، حجره‌ها، سراچه‌ها و فضاهای جانبی در آن قرار داشت (بروشکی، ۱۳۶۵: ۶۵-۴۱). به گفته «حمدالله مستوفی» ربع رشیدی عظیم‌ترین بنیاد خیریه‌ای بوده که به صورت شهرکی در تبریز ساخته شده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۸۵). مهم‌ترین هدف ایجاد ربع رشیدی ایجاد مجتمع عظیم علمی-آموزشی با توجه به سقوط بغداد و پایتختی تبریز به فراخور موقعیت اجتماعی روزگار خود بوده است (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۶: ۸۳).

به این ترتیب، ربع رشیدی نمونه بارزی از پیوند وقف به‌عنوان امری مذهبی و شهرسازی است. این مجموعه با جمع‌آوری دانشمندان و امکانات علمی و آموزشی در ربع رشیدی به نماد و مظهری از پایگاه علمی امپراتوری تبدیل می‌شود و در نشانگی عنصر مذهب و فرهنگ از شنب‌غازان پیشی می‌گیرد و یا به بیان نشانه‌شناسی لایه‌ای وارد رابطه هم‌نشینی با شنب‌غازان در عنصر فرهنگی و مذهبی می‌شود. در نمودار ۳، قسمت‌های مختلف ربع رشیدی و چگونگی هم‌نشینی بخش‌های مختلف حول محور مجموعه‌های مذهبی، از جمله گنبدخانه (مدفن رشیدالدین) و خانقاه نشان داده شده است (نمودار ۳).

ربع رشیدی علاوه بر فعالیت‌های دینی و فرهنگی، ناحیه مسکونی طبقه نخبگان بوده (آجرلو، ۱۳۹۳: ۱) و نیز بعد از زلزله سال ۶۷۱ ه.ق. برای تقویت هویت اجتماعی و اقتصادی تبریز احداث گشت (حبیب، ۱۳۸۹: ۹۶). با این اوصاف شهرک رشیدیه در واقع شهر آرمانی رشیدالدین فضل‌الله هست که طبق اندیشه‌های ایرانی‌شهری و شریعت اسلامی وی در حوزه فلسفه سیاسی، سعی در راه‌اندازی آن داشته است. اقتصاد شهرستان رشیدی وابسته به روستاها و باغات اطراف بوده



نمودار ۳. قسمت‌های مختلف ربع رشیدی (نگارندگان، برگرفته از فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۶: ۲۱۶-۱۱۸)  
 Diag. 3. Different parts of Rab'‑e Rashidi (Authors, adapted from Fazallah Hamedani, 1977:118-216).

(کاشانی، ۱۳۸۴: ۱۱۶) که برخلاف شنب‌غازان از حیث اقتصاد داخلی حائز اهمیت بوده و به نوعی دارای خودکفایی اقتصادی بوده است. به اعتقاد برخی هدف رشیدالدین از احداث باغ‌ها و کوشک‌ها و سراهای پراکنده در میان آن‌ها، تجسم زمینی جنت‌علی و رضوان‌الهی و نیز بازآفرینی قصر خورنق «بهرام‌گور» بوده (آجرلو، ۱۳۹۳: ۱۱) که این خود باز مصداقی از پیوند اندیشه‌های ایرانی‌شهری و شریعت اسلامی خواجه در شهرک رشیدی است؛ هرچند به احتمال زیاد ایجاد باغات در اطراف شهرک در راستای حمایت از باغ و بوستان‌سازی مغولان در اطراف شهرها نیز می‌تواند باشد؛ به‌طور کلی می‌توان گفت چیدمان فضاهای شنب‌غازان و رشیدی حاصل نظام‌های گفتمانی پیش‌رو است: ۱. سبک معماری ایرانی و اندیشه‌های ایرانی‌شهری، ۲. آموزه‌های یاسا، مانند قرار گرفتن در بیرون از بافت اصلی شهر، ایجاد باغ و بوستان در اطراف شهرک‌ها، ۳. تأثیر از مکاتب بومی و محلی آذربایجان. نظام‌های گفتمانی نام‌برده در واقع وارد یک نوع مذاکره و در نتیجه روابط هم‌نشینی و جانشینی شده‌اند.

بعد از انتخاب مراغه به‌عنوان پایتختی، این شهر جای بغداد را در مرکزیت حیات علمی و فرهنگی جهان اسلام گرفت. از منظر قواعد نشانه‌شناسی در روابط بینامتنی شهر مراغه، رابطه‌ی جانشینی حاکم شده است؛ بدین صورت که نظام نشانه‌ای فرهنگی و علمی بغداد با نظام نشانه‌ای مراغه جابه‌جا شد و هم‌چنین نظام مشروعیت‌دهی اسلامی با نظام یاسای چنگیزی جایگزین شد. روابطی که بعد از انتقال پایتخت به تبریز در زمان «آباخان» دست‌خوش تغییر و تحولات اساسی می‌شود؛ بدین ترتیب مراغه به‌عنوان کانون حیات فرهنگی در رابطه‌ی هم‌نشینی با تبریز قرار می‌گیرد و میزان نشانگی آن تعدیل شد و بعد از تأسیس ربع‌رشیدی، این مجموعه جایگزین نظام نشانه‌ای مراغه و رصدخانه آن گردید.

### ارگ‌علیشاه

ارگ‌علیشاه بین سال‌های ۷۱۶ تا ۷۲۴ ه.ق. به‌وسیله «تاج‌الدین علیشاه» وزیر «اولجایتو» و

«ابوسعید بهادرخان» ساخته شد. مجموعه تاج‌الدین علیشاه شامل مسجد جامع بزرگی بوده که طاقش از ایوان مدائن بزرگ‌تر بود و طبق گفته «مستوفی» چون در بنای آن تعجیل کردند، فروریخت (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۸۷). طبق گفته «ابن بطوطه» در سمت راست مسجد-مدرسه و در سمت چپ آن زاویه‌ای وجود داشته و صحن آن با سنگ‌های مرمر فرش گردیده و دیوارها با کاشی پوشانده شده بود (ابن بطوطه، ۱۳۵۹: ۲۳۳). شکوه زیاد مجموعه قطعاً به این دلیل بوده که در مرکز شهر و در مجاورت راسته اصلی بازار و مسجد جامع شهر ساخته شده و در معرض دید عموم و در بطن تحرکات اجتماعی و تجاری و صنعتی شهر بوده است (خیری و صدرايي، ۱۳۸۱: ۲۹-۲۵)؛ در واقع، تاج‌الدین علیشاه با متمرکز کردن و هم‌نشینی عناصر نشانه‌ای، مسجد و خانقاه (قدرت مذهبی)، بناهای حکومتی و کاخ‌ها (قدرت سیاسی) و بازارها (قدرت اقتصادی) در ارگ علیشاه سعی در کم‌رنگ کردن عملکرد درخشان خواجه رشیدالدین و کسب مشروعیت در نزد سلطان و مردم را داشته است که با مرگ وی اقدامات او نیز ناتمام باقی ماند. اگر قدرت سیاسی، قدرت مذهبی و قدرت اقتصادی را به عنوان اصلی‌ترین ارکان حکومت‌ها در نظر بگیریم، ربع رشیدی مصداق پیوند سیاست و مذهب و ربع رشیدی به تنهایی نماد عنصر مذهب خواهند بود، اما همه ارکان اصلی قدرت -سیاسی، مذهبی، اقتصادی- در یک نظام ساختاری در مجموعه معماری ارگ علیشاه هم‌نشین شده‌اند و کلیت ساختار و شبکه قدرت را بازمی‌تابانند.

مجاورت رمزگان قدرت سیاسی با رمزگان‌های قدرت مذهبی و اقتصادی در خود متن (ارگ علیشاه) به صورت کامل اتفاق نیفتاده، بلکه با رمزگان‌هایی در سطح بزرگ‌تر و شهر تبریز هم‌نشین شده و کلیت ساختار قدرت را نمایش داده است؛ بدین صورت که ارگ علیشاه با تأسیس در مجاورت مسجد جامع و راسته اصلی بازار شهر وارد این رابطه معنایی شده است، هرچند خود مجموعه ارگ علیشاه نیز در سطحی خردتر از زیررمزگان‌هایی نظیر مسجد، مدرسه و احتمالاً بازار تشکیل یافته بوده است، چون تاجری و نیزی حدود دو قرن پس از انقراض ایلیخانان به مجموعه ارگ اشاره کرده که از هر سوی شهر قابل دیدن هست و مسلمانان در مسجد آن نماز می‌گزارند (مشکور، ۱۳۵۲: ۵۰۶-۵۰۱)؛ هم‌چنین طبق گفته خواندمیر مجتمع علیشاه تا اوایل دوره صفوی آباد و دایر بوده و مورد استفاده مردم بوده است. در مدرسه مجتمع محصلین علوم دینی تحصیل می‌کرده‌اند و در مسجد جامع آن نماز جماعت دایر بوده است (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴/۶۰۹). بازرگان و نیزی دربار «اوزون حسن» که در رکاب «شاه اسماعیل» بوده است، از کاخ‌های شگفت‌انگیز سلاطین ایلیخانی مجموعه علیشاه، محراب و طاق بسیار بلند آن، ارتفاع ستون‌ها و... سخن رانده است (کانتارینی و زنوکارینو، ۱۳۸۱: ۳۸۳). با این توصیفات مشاهده می‌شود که هم‌نشینی رمزگان‌های ارکان قدرت در خود مجموعه بنا نیز حضور داشته و تا دوره صفوی به تبادل معنا پرداخته‌اند. در این دوره با انتقال پایتخت به قزوین و اصفهان ارگ علیشاه به عنوان متن در بافت‌هایی کاملاً جدید قرار می‌گیرد و رمزگان‌های قدرت سیاسی، مذهبی و اقتصادی را از دست داده و نقش‌هایی چون نشانگی قدرت نظامی پس از حملات عثمانی را به عهده می‌گیرد. در تصویر زیر موقعیت مکانی سه عنصر نشانه‌ای شهر تبریز دوره ایلیخانی نشان داده شده است (تصویر ۲).

ارگ علیشاه با دارا بودن تمامی ارکان اصلی قدرت با لایه‌های مختلف متون معماری در سطح کلان نیز دارای رابطه و تبادل معنا بوده است. طبق گفته مستوفی که در سال ۷۳۵ ه.ق.، کتاب خود را نوشته است، صفا و قسمت داخلی ارگ علیشاه از ایوان مداین بزرگ‌تر است (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۸۷). طبق بررسی‌های باستان‌شناسی عرض دهانه ارگ ۳/۴ متر و طول بنا پیش از تخریب‌های قسمت‌های شمالی در دهه ۶۰ ه.ش. بیش از ۶۵/۶ متر بود. عرض بنا نیز ۵۱/۲ متر هست. هم‌چنین ارگ علیشاه بلندترین محراب جهان اسلام را با بلندی ۳۰ متر در خود جای داده است (شکاری‌نیری، ۱۳۸۲: ۵۹). با احتساب این اعداد و ارقام و مقایسه با ۳۵ متر ارتفاع، ۲۵ پهنا



تصویر ۲: بازسازی موقعیت مکانی مجموعه‌های شنب‌غازان، ربع‌رشیدی و علیشاه و نحوه هم‌نشینی با سایر عناصر نشانه‌ای بافت تاریخی شهر تبریز در زمان ایلخانی (نگارندگان، ۱۳۹۹: برگرفته از: منابع تاریخی؛ موقعیت شنب‌غازان برگرفته از: فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۱۷، ۹۹۷، ۱۱۷۳، ۱۳۷۳؛ ربع‌رشیدی برگرفته از: فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۶: ۳۲-۳۱؛ ارگ‌علیشاه برگرفته از: مستوفی، ۱۳۳۶: ۸۷؛ ابن بطوطه، ۱۳۵۹: ۲۳۳؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴: ۶۱۰-۶۰۰؛ کانتارینی و زنوکاترینو، ۱۳۸۱: ۳۸۳)

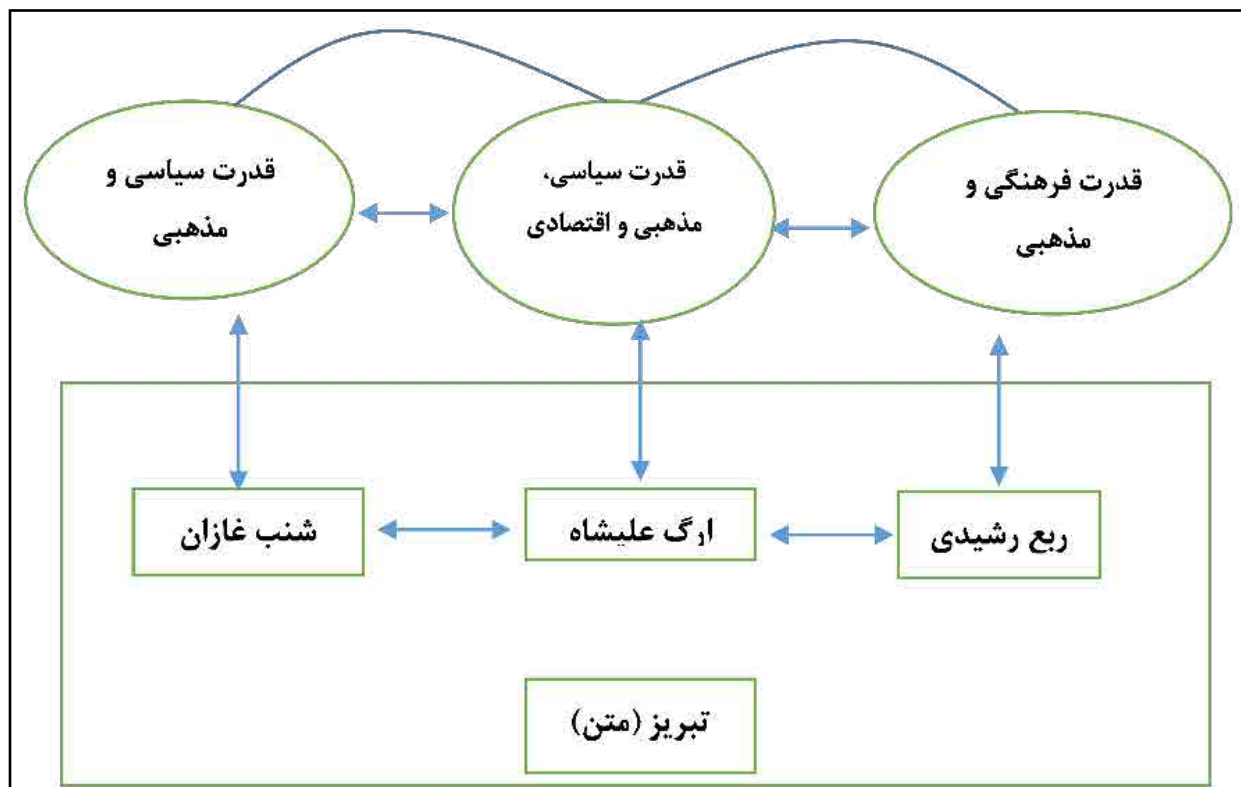
Fig. 2: Modeling the location of Shanb Ghazan, Rab'-e Rashidi, and Alishah and how they accompany other symbolic elements of the historic part of Tabriz during the Ilkhanid era (Authors, 2020: adapted from: historical sources; Shanb Ghazan location adapted from: Fazallah Hamedani, 1983: 117, 997, 1173, 1373; Rab'-e Rashid adapted from: Fazallah Hamedani, 1977: 21-32; Citadel of Alishah adapted from: Mustawfi, 1957: 87; Ibn Battutah, 1986: 233; Khvandamir, 2001: 600-610; Cantarini and Zenocatrino, 2002: 383)

و ۵۰ متر طول طاق کسری (هرمان، ۱۳۸۷: ۱۴۳) بزرگ‌تر بودن طاق ارگ‌علیشاه نسبت به طاق کسری محرز می‌شود؛ بنابراین ارگ با در نظر گرفتن عظمت و رفعت بنا و قرار گرفتن در بافت مرکزی شهر تبریز در کنار مسجد جامع، راسته اصلی بازار، خانقاه و کاخ‌های سلطان از نظر نشانه‌شناسی لایه‌ای وارد رابطه‌ی جانمایی با طاق کسری در بازنمایی عنصر قدرت در تداعی‌های جمعی می‌شود. در واقع با هم‌نشینی عناصر مختلف مذهبی، سیاسی، اقتصادی و... در ارگ‌علیشاه، سلطان اولجایتو و وزیر علیشاه جیلانی آخرین قدم‌ها را در مشروعیت و مقبولیت بخشی به خوانین مسلمان در نزد مردم ایران و جهان اسلام برداشته‌اند و شرایط را برای هم‌گرایی کامل عناصر مختلف حکومتی و مصادیق آن در معماری نقش جهان اصفهان دوره صفوی آماده کرده‌اند. می‌توان گفت نیرویی که باعث جمع شدن این عناصر در ترکیبی واحد شد، قدرت طلبی و نمایش شوکت مغولان ایلخانی با استفاده از نیروها و رمزگان‌های ایرانی و اسلامی بود. در جدول ۳، مشخصات بافتاری متن‌های مورد مطالعه، روابط بینامتنی و معانی ضمنی حاصل از روابط آثار مورد مطالعه آمده است (جدول ۳). رابطه‌ی لایه‌های مختلف یک بافت به‌طور اعم و متن به‌طور اخص هم از سازمان درونی و بیرونی برخوردارند و هم براساس روابط و نظم به‌خصوصی شکل می‌گیرند و بر یک‌دیگر تأثیر می‌گذارند (سجودی، ۱۳۹۸: ۱۶۲). برای شکل‌گیری این نظم در معماری و شهرسازی تبریز عهد ایلخانی عوامل متعدد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، مذهبی و... تأثیر گذارده تا چنین آرایش و روابطی در معماری و معناهای مختلف آن پدید آید که با مکانیزم‌های نشانه‌شناسی قابل ردیابی هستند. البته این بدین معنی نیست که حامیان و معماران ایلخانی بر همه جوانب مباحث مطرح شده واقف بوده‌اند. بسیاری از معناها پس از آفرینش و در جریان ارتباط مردم و دولت با آثار شکل گرفته، تأثیر خود را نهاده و در بسیاری از موارد پنهان مانده است. در نمودار ۴، رابطه‌ی لایه‌های مختلف شهر تبریز و ارتباط آن‌ها با رمزگان‌های قدرت سیاسی، اجتماعی-مذهبی و اقتصادی به‌عنوان ارکان اصلی حکومت نشان داده شده است (نمودار ۴).

جدول ۳: روابط بینامتنی و معنای لایه‌های معماری شهر تبریز دوره ایلخانی (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 3: The intertextuality relations and interpretation of different architectural layers of Ilkhanid Tabriz (Authors, 2020).

معانی ضمنی	روابط بینامتنی	بافت فرهنگی اجتماعی	بافت موقعیتی	بافت زمانی (ه.ق.)	متن
ترکیب و هم‌نشینی عنصر قدرت (بناهای حکومتی) و مذهب (آرامگاه، خانقاه)	پیوند با ربع رشیدی در شرق تبریز و همچنین اردوهای ایلخان در اطراف تبریز و پیوند با مرکز شهر و دارالحکومه	اوج قدرت ایلخانان، ثبات اقتصادی و سیاسی و درنهایت تثبیت نسبی جایگاه و مشروعیت مغولان در ایران	غرب تبریز	۶۹۶ تا ۷۰۲	شنبه‌غازان
دارای عنصر نشانه‌ای مذهب با رونق علوم مختلف در مجموعه و تعدیل عنصر مذهب بین شنب‌غازان و ربع رشیدی	پیوند با شنب‌غازان در شرق تبریز	اوج قدرت ایلخانان و ثبات سیاسی، برتری عنصر شیعه بر سایر مذاهب در دوره اولجایتو	شرق تبریز	۶۹۹ تا ۷۰۹	ربع رشیدی
تمرکز و هم‌نشینی عناصر نشانه‌ای قدرت مذهبی (مسجد)، قدرت سیاسی (کاخ‌ها) و قدرت اقتصادی (راسته بزرگ بازار، مرکز صنعتی شهر) در ارگ علیشاه	پیوند با شنب‌غازان در غرب تبریز و ربع رشیدی در شرق	آرامش نسبی و صلح در مرزها، برتری مذهب تسنن در دوران ابوسعید	مرکز شهر	۷۱۶ تا ۷۲۴	ارگ علیشاه



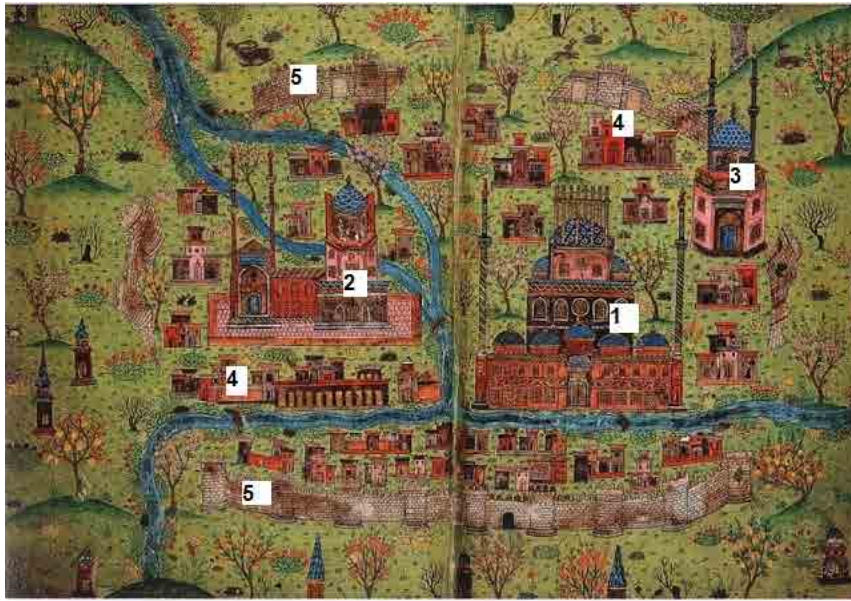
نمودار ۴: نحوه ارتباط لایه‌های متنی شهر تبریز دوره ایلخانی با رمزگان‌های اصلی حکومت (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Diag. 4: The relations between textual layers of Ilkhanid Tabriz and the main codes of governance (Authors, 2020)

## روابط بینامتنی مجموعه‌های معماری و شهرسازی تبریز در دوره ایلخانی در سطح کلان

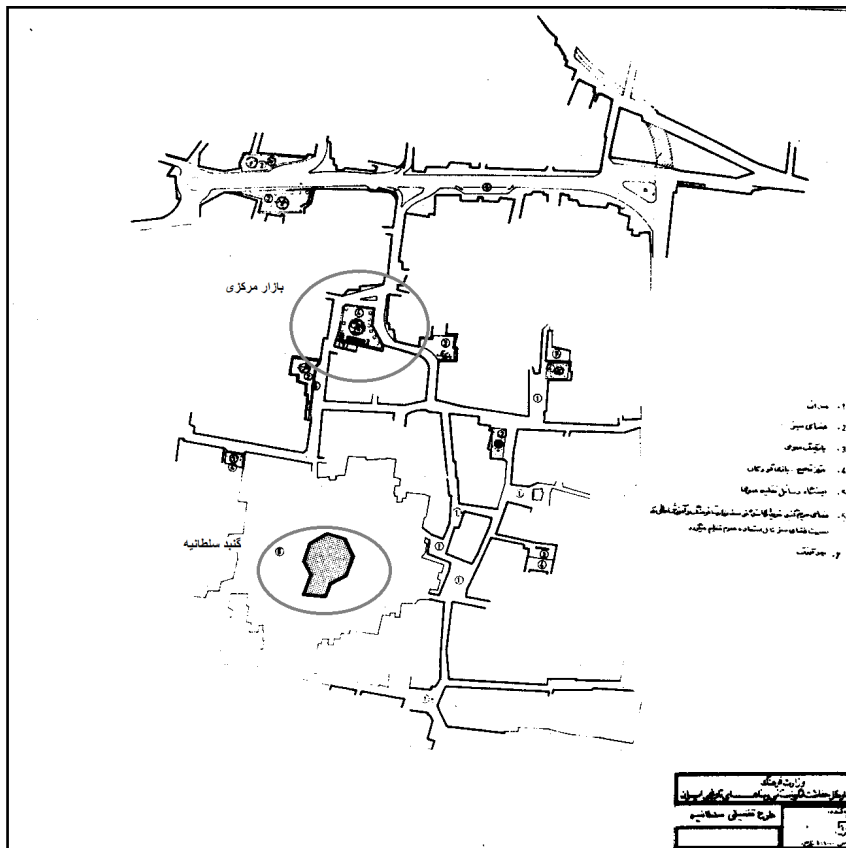
روابط بینامتنی کاربردهای گوناگونی دارد و نوشتار حاضر بینامتنی را به معنای رابطه تفسیری متون با یکدیگر می‌داند که از تعابیر «امبرتو اکو» و «کریستوا»، نشانه‌شناسان پساساختارگرا این معنا حاصل می‌شود (گراهام، ۱۳۸۵: ۲۲)؛ بنابراین شهر تبریز عهد ایلخانی به عنوان متن با متون مجاور خود در یک محور افقی بینامتنی قرار می‌گیرد که هرکدام از متن‌ها به تنهایی متشکل از متون مربوط به خود هستند. مهم‌ترین شهرهایی که در ارتباط بینامتنی با تبریز عهد ایلخانی قرار می‌گیرند، عبارتند از: مراغه به عنوان اولین پایتخت ایلخانان مغول، بغداد به عنوان مرکز معنوی جهان اسلام، سلطانیه شهر تازه تأسیس شده و سومین پایتخت و هم‌چنین قراقروم/پکن به عنوان پایتخت مرکزی مغولان و منبع مشروعیت‌دهی به خوانین اولوس‌های چنگیزی. در این بین سلطانیه تمامی عناصر نشانه‌ای و رمزگان‌های ارکان اصلی حکومت اعم از: قدرت سیاسی، مذهبی و اقتصادی را دارا است. ایجاد مدارس با اهداف تبلیغ مذهب شیعه و حضور «علامه حلی» و تدریس در مدارس سلطانیه (کاشانی، ۱۳۸۴: ۱۰۸-۱۰۰)، علاوه بر ترویج این مذهب، تبلیغ حاکمیت توسط دولتمردان نیز محسوب می‌شود که با تأسیس «چلبی اوغلو» این پیوند به اوج خود می‌رسد. با تغییر مسیر شاهراه‌های تجاری (رضوی، ۱۳۹۰: ۱۷۸)، اولجایتو، سه رکن اصلی حکومت یا رمزگان‌های حکومتی (قدرت سیاسی، مذهبی و اقتصادی) در تحقیق حاضر را در شهر جدید خود متمرکز می‌کند و موقعیت و میزان نشانگی شهر تبریز را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به نوعی با تعمیر و تغییر مسیر شاهراه‌ها و به موازات حمل و نقل کالاها در مسیرهای تجاری، رمزگان‌های مزبور نیز در حال سیر و جریان بودند که در بلندمدت باعث نشانگی متن (در اینجا شهر سلطانیه) شده و معانی مختلف را روی هم انباشت کرده است. در این زمان روابط بینامتنی عمیقی بین سلطانیه و تبریز برقرار است. سلطان اولجایتو و نظریه‌پردازان این عصر با تأسیس مدارس شیعی، خانقاه چلبی اوغلو، تزئین گنبد سلطانیه با اسامی ائمه شیعه و... سعی در رقابت با شهرهای عراق از قبیل: حله، نجف و... در تصاحب مرکزیت و نشانگی عنصر شیعی کرده و تلاش برای انتقال مقابر امامان شیعه به سلطانیه در این راستا بود که با مرگ او اقدامات او نیز بی‌اثر شد. با کمک تصاویر ۳ و ۴، هم‌نشینی نظام‌های نشانه‌ای ارکان اصلی حکومت، یعنی گنبد سلطانیه با نمادها و مضامین شیعی، خانقاه چلبی اوغلو به عنوان یکی از مهم‌ترین کانون‌های عرفان در دوره ایلخانی، مسجد جامع، بازار و راه‌های تجاری داخلی و خارجی (تصویر ۴) که با تغییر مسیرهای صورت‌گرفته در این زمان به شهر سلطانیه و مرکز آن ختم می‌شوند، قابل‌بازنمایی است. در جدول ۴ نیز تحولات معنایی و روابط بینامتنی مجموعه‌های معماری شهر تبریز در سطح کلان نسبت به شهرهای مهم امپراتوری مغول مشاهده می‌شود.

طبق نظر نشانه‌شناسان پساساختارگرا از جمله «بارت» در «دلالت مستقیم»<sup>۲۸</sup> معنای ملفوظ و آشکار مدنظر هستند و در «دلالت ضمنی»<sup>۲۹</sup> معنای اجتماعی-فرهنگی نشانه‌ها مطرح نظر قرار می‌گیرند (چندلر، ۱۳۹۷: ۲۱۰). با این‌که این دو نوع دلالت در زمینه زبان‌شناسی بیان شده است، ولی در سایر زمینه‌ها نیز کاربرد دارد. در پژوهش حاضر به صورت کلی دلالت مستقیم مربوط به معنای فرمی و عملکردی می‌شود و دلالت ضمنی، لایه‌های معنایی را در نظر دارد، که در ادامه پژوهش بدان پرداخته شده است؛ البته خوانش معنا متکثرپذیر است و نمی‌توان معنای واحدی را برای متنی مسلم انگاشت. پساساختارگراها و نگرش پست مدرنیستی حقیقت را امری نسبی می‌داند و فلسفه انتقادی تاریخ نیز با تبعیت از این نگرش، مفسر محوری را سرلوحه کار خود قرار داده است (رضوی، ۱۳۹۱: ۱۱۴)؛ با این حال در این پژوهش معنای ضمنی، همان معنای تأثیر گذاشته بر جامعه و اکثریت مخاطبان بوده و به عنوان لایه معنا معرفی شده است. این معنای ضمنی مربوط به دوره ایلخانی بوده و در دوران تاریخی بعد به موازات تغییرات بافتاری جامعه، آثار معماری و



تصویر ۳: مینیاتور ارگ شهر سلطانیه اثر مطراقچی، دوره صفوی، بخش‌ها: ۱: گنبد سلطانیه؛ ۲: بقعه چلبی اوغلو؛ ۳: مسجد جامع؛ ۴: بازارها؟؛ ۵: ارگ (موزه توپقاپی سرای استانبول، بخش‌های تأکید شده از نگارندگان است).

Fig. 3: Miniature of Citadel of Soltanieh by Matraghchi, Safavid era: (1) Soltanieh Dome; (2) Chalbi Oghlu monument; (3) congregational mosque; (4) bazaars?; and (5) Citadel (Topkapi Palace Museum of Istanbul. Highlights were made by Authors)



تصویر ۴: راه‌های منتهی به مرکز شهر سلطانیه از اقصا نقاط امپراتوری (مهربار و همکاران، ۱۳۶۴: ۲۶۱).  
Fig. 4: Roads leading to Soltanieh city from different parts of Europe (Mahyar et al., 1979:261)

جدول ۴: روابط بینامتنی و تحولات معنایی شهر تبریز عهد ایلخانی در سطح کلان (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 4: The intertextuality relations and meaning changes of Ilkhanid Tabriz on the macro level (Authors, 2020)

معانی ضمنی	روابط بینامتنی در سطح کلان	بافت فرهنگی اجتماعی	بافت موقعیتی	بافت زمانی (ه.ق.)	متن/بافت
هم‌نشینی در رمزگان‌های فرهنگی و علمی با مراغه و سپس جانشینی با آن، تمرکز نظام‌های نشانه‌ای حکومت در آثار معماری و شهرسازی از جمله قدرت‌های سیاسی، مذهبی و اقتصادی در شنب‌غازان، ربع رشیدی و ارگ علیشاه با زیررمزگان‌های متعدد	روابط بینامتنی با مراغه (هم‌نشینی در زمان هلاکوخان و جانشینی از زمان آباقاخان به بعد)، بغداد، سلطانیه، قراقروم و پکن	پایتخت ایلخانان از دوره نامسلمانی تا اسلام آوردن ایلخانان، اوج رونق در زمینه‌های علمی، فرهنگی، اقتصادی، هنر و ...	شمال غرب ایران	۶۵۸ تا ۷۳۶	مجموعه‌های معماری تبریز
جانشینی در رمزگان‌های فرهنگی- علمی به جای بغداد با ساخت رصدخانه معروف	رابطه بینامتنی با بغداد و شهرک ربع رشیدی تبریز و رابطه طولی با قراقروم و پکن	توقف حملات در غرب، احیاء تدریجی حیات شهری و پایان اقتصاد غارتی	شمال غرب ایران	۶۵۸ تا ۶۸۰	مراغه
هم‌نشینی با شهر تبریز در رمزگان‌های قدرت سیاسی- جانشینی و برتری نسبی در قدرت اقتصادی و مذهبی	رابطه بینامتنی با تبریز و شهرهای واقع شده در شاهراه تجاری شرق و غرب	برقراری صلح و آرامش نسبی در مرزها، تقویت و حضور عنصر شیعه در جامعه	شمال غرب ایران	۷۰۴ تا ۷۱۶	سلطانیه
جانشینی تبریز، مراغه و قراقروم به جای بغداد در رمزگان‌های فرهنگی، مذهبی، اقتصادی و سیاسی	روابط بینامتنی با مراغه، تبریز و مرکز امپراتوری در مغولستان و چین	افول شهر، احیاء شهر توسط خاندان جوینی، آزادی اندیشه و تسامح مذهبی	عراق امروزی	۶۵۷ تا ۷۳۶	بغداد
جانشینی به جای بغداد در مشروعیت‌دهی به سلاطین (رمزگان مذهب) و هم‌نشینی با تبریز در رمزگان‌های سیاسی و اقتصادی	رابطه بینامتنی با تبریز، مراغه، بغداد	انباشت ثروت‌های حاصل از حملات به سرزمین‌های مجاور و افزایش جمعیت، گرایش به مذاهب بودایی و مسیحی	مغولستان مرکزی	۶۵۴ تا ۶۹۳	قراقروم
بعد از مرگ قوبیلای و در زمان غازان، شهر تبریز در تمامی رمزگان‌های قدرت جانشین مرکز امپراتوری می‌شود	روابط بینامتنی با قراقروم و تبریز	فتوحات قوبیلای و تشکیل سلسله مغولی یوان، بنیان‌گذاری تشکیلات بر پایه سنن و شیوه‌های چینی	جنوب چین	۶۹۳ تا ۷۳۶	پکن

شهرسازی نیز با معانی کاملاً جدیدی روبه‌رو شده است. با این‌که در ساختار و اجزای کالبدی آن‌ها لزوماً تغییرات گسترده‌ای نیز صورت نگرفته است؛ برای مثال، ارگ علیشاه که در این پژوهش دارای نظام نشانگی<sup>۳۰</sup> از ارکان اصلی حکومت، یعنی قدرت سیاسی، قدرت مذهبی و قدرت اقتصادی بود، در دوره صفوی تمامی نشانگی‌های پیش‌رو را به مجموعه بناهای نقش جهان اصفهان واگذار می‌کند و خود نقش جدید و نماد مجازی از قدرت نظامی در برابر حملات عثمانی‌ها به خود می‌گیرد و این تفاوت معناها می‌تواند در تمامی دوره‌ها و نسبت به تمام انسان‌ها متغیر باشد. در اینجا به اصطلاح،

نشانه‌شناسی پسا‌ساختارگرایی در مورد ارگ‌علیشاه «مرگ مؤلف» در دوره صفوی اتفاق افتاده است. در جدول ۵، سه نحوه هم‌نشینی ارکان اصلی حکومت در تبریز عهد ایلخانی نسبت به سایر شهرهای مهم مشاهده می‌شود؛ همان‌طور که ملاحظه می‌شود در رکن قدرت سیاسی شهر تبریز همیشه ثابت بوده و در دو بازه زمانی با سلطانی و قراقروم وارد رابطه «هم‌نشینی» شده است. در قدرت فرهنگی و مذهبی نیز در دو دوره با مراغه و سلطانی و در قدرت اقتصادی نیز با شهرهای سلطانی، بغداد و پکن در بازه‌های زمانی مشخص شده وارد رابطه «هم‌نشینی» شده و تا انقراض حکومت ایلخانی نشانگی خود را حفظ کرده است. طبق جدول مزبور، همه رمزگان‌ها از بخش‌های کوچک‌تر یا زیررمزگان‌هایی تشکیل یافته‌اند، رمزگانی مانند قدرت سیاسی قابلیت تقسیم به اصول و آموزه‌های یاسای چنگیزی، رویکردهای ایرانشهری، شریعت اسلامی و... را دارد و قدرت مذهبی از زیررمزگان‌هایی مانند: مذاهب حنفی، شافعی، تشیع، عرفان و قدرت اقتصادی از زیررمزگان‌های تجارت، کشاورزی و صنعت تشکیل شده‌اند و تا بی‌نهایت قابلیت تقسیم را دارا هستند؛ برای مثال، تأثیر زیررمزگان آموزه‌های «یاسا» در انتخاب محل ساخت رصدخانه مراغه در بیرون از شهر دیده می‌شود و یا هم‌نشینی زیررمزگان‌های عرفان و تشیع در مجاورت خانقاه چلی اوغلو و مجموعه‌های مدارس در سلطانی اتفاق افتاده است که خود نیازمند پژوهش‌های جداگانه‌ای هستند (جدول ۵).

جدول ۵: نحوه هم‌نشینی و جانشینی رمزگان‌ها و زیررمزگان‌های مجموعه‌های معماری تبریز دوره ایلخانی با متون (شهرهای) آن دوره (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 5: The association and replacement of codes and sub-codes of architectural collections of Tabriz during the Ilkhanid era with other cities of that era (Authors, 2020).

هم‌نشینی در عناصر ارکان اصلی حکومت (رمزگان‌ها)										بازه زمانی (ه. ق. / ه. ش. / ق. م.)	متن
قدرت اقتصادی			قدرت فرهنگی و مذهبی				قدرت سیاسی				
صنعت	کشاورزی	تجارت	عرفان	تشیع	تسنن	بودایی-مسیحی	شریعت اسلامی	رویکرد ایرانشهری	یاسای چنگیزی		
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	۶۵۸ تا ۷۳۶	تبریز
-	-	*	*	*	*	-	*	*	*		مجموعه‌های معماری
-	*	*	-	-	*	-	*	*	-		
*	*	*	*	*	*	-	*	*	-		
-	-	-	-	-	-	*	-	*	*	۶۵۸ تا ۶۸۰	مراغه
*	-	*	*	*	-	-	*	*	-	۷۰۴ تا ۷۱۶	سلطانیه
*	*	*	-	*	*	-	*	*	-	۶۵۷ تا ۷۳۶	بغداد
-	-	*	-	-	-	*	-	-	*	۶۵۴ تا ۶۹۳	قراقروم
*	-	*	-	-	-	-	-	-	-	۶۹۳ تا ۷۳۶	پکن

## نتیجه‌گیری

آثار تاریخی معماری نیز مانند متون زبانی از لایه‌های طولی و عرضی متعددی تشکیل شده‌اند که با استفاده از رویکرد لایه‌ای نشانه‌شناسی پسا ساختارگرایی می‌توان به کشف معناهای ضمنی آن آثار نایل شد. این رویکرد در پژوهش حاضر نشان داد آثار معماری از لایه‌های دلالتی متعددی برخوردار بوده و از سازمان درونی و بیرونی تشکیل یافته‌اند. سازمان درونی در داخل خود متن (آثار معماری) و با توجه به ساختار و عناصر بناها شکل می‌گیرد و از روابط هم‌نشینی و جانشینی سازه‌ها بهره می‌برد. سازمان بیرونی نیز با کمک روابط بینامتنی میان خود متن (در این پژوهش مجموعه‌های معماری تبریز عهد ایلخانی) و دیگر متون با تأثیر از رمزگان‌های مختلف شکل یافته و در رابطه عرضی با یک دیگر قرار می‌گیرند. بر این اساس، در این پژوهش روابط بینامتنی مجموعه‌های معماری در سطوح مختلف (خُرد و کلان) مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و تحولات معنایی آن مشخص شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهند معناهای مجموعه‌های معماری شهر تبریز عهد ایلخانی (متن) به جریانی تبدیل شده و در بین متون دیگر (آثار معماری سایر شهرهای مورد مطالعه) نیز به حرکت در آمده و سلسله روابط مشخصی پدید آورده است که کاملاً متأثر از دگرگونی‌های بافتاری (بافت زمانی، موقعیتی، فرهنگی-اجتماعی) در سطوح خُرد و کلان است. آثار شاخص شهر تبریز عهد ایلخانی باز نمود یک نظام رمزگانی است که از لایه‌های مختلفی چون: شنب‌غازان، ربع‌رشیدی و ارگ‌علیشاه تشکیل شده است. در سطح کلان نیز شهر تبریز با سایر متون، از جمله: شهر/متن‌های مراغه، سلطانیه، بغداد و قراقروم/پکن دارای پیوندهای بینامتنی بوده و معناها مدام در بین آن‌ها در جریان و در حال تبادل بوده است. با خوانش روابط بینامتنی این متون/آثار مشخص شد لایه‌های مختلف شهر تبریز اعم از: شنب‌غازان، ارگ‌علیشاه و ربع‌رشیدی در سطح خُرد و شهرهای مراغه، سلطانیه، بغداد و قراقروم/پکن در سطح کلان باز نمود و مصداق خارجی روابط بین رمزگان‌های قدرت سیاسی، قدرت مذهبی-فرهنگی و قدرت اقتصادی با زیررمزگان‌های متعدد به عنوان ارکان اصلی حکومت هستند و تحت تأثیر معناهای ردوبدل شده در طول دوره ایلخانی، هرکدام در بازه زمانی خاص به نشانگی در این زمینه‌ها بدل گشته‌اند.

در سطح خُرد شنب‌غازان مصداق پیوند دو مقوله سیاست و مذهب است که با زیررمزگان‌هایی مانند رویکردهای ایرانشهری در اداره شهرک و حمایت از مذاهب شافعیه، حنفیه، عرفان و... در مذهب-با ساخت مدارس مربوط به آن‌ها در اطراف مقبره غازان- وارد رابطه هم‌نشینی شده‌اند. ربع‌رشیدی نیز به مرکزیت گنبدخانه (مدفن رشیدالدین فضل‌الله) در نشانگی عنصر مذهبی و علمی از شنب‌غازان پیشی می‌گیرد و یا به بیان نشانه‌شناسی لایه‌ای وارد رابطه هم‌نشینی و سپس جانشینی در این دو عنصر می‌گردد. مجاورت رمزگان‌های اصلی حکومتی شامل: قدرت سیاسی (بناهای حکومتی و کاخ‌ها)، مذهبی (مسجد جامع و خانقاه) و اقتصادی (راسته اصلی بازار و صنایع مرکز شهر) در یک نظام ساختاری اولین بار در مجموعه ارگ‌علیشاه در زمان سلطان اولجایتو اتفاق افتاده، ولی با مرگ وی و تغییر رویکردهای «سلطان ابوسعید» به ویژه در مقوله مذهب، جایگاه خود را در مقابل گنبد سلطانیه از دست داده است و در دوره‌های بعدی و به ویژه دوره صفوی در پی انتقال پایتخت به قزوین و اصفهان و تغییر بافت موقعیتی، نقش جدید باز نمود مجازی از قدرت نظامی در برابر حملات عثمانی‌ها یافته است. در سطح کلان نیز شهر تبریز (متن) در تمامی طول دوران حکومت ایلخانان عناصر اصلی نشانگی رمزگان‌ها و زیررمزگان‌های خود را حفظ کرده و در برهه‌هایی از این دوره در رمزگان‌های فرهنگی و مذهبی با مراغه در تمامی ارکان اصلی قدرت با سلطانیه، در قدرت اقتصادی با بغداد و پکن و در قدرت سیاسی با قراقروم وارد رابطه هم‌نشینی شده و پیوندهای بینامتنی عمیقی ایجاد کرده است؛ بدین ترتیب و با توجه به برداشت‌های ذهنی مخاطبان زمان ایلخانی از آثار معماری

و رمزگان‌های بناهای مورد مطالعه، ماهیت نسبی و حضور غیابی معناها، هم‌نشینی لایه‌های متفاوت در ساختار طرح‌ها، معانی سیال و نوعی بازی دال‌ها در روابط بینامتنی آثار مورد مطالعه قابل ردیابی است.

### سپاسگزاری

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از داوران ناشناس نشریه که قبول زحمت کرده و با پیشنهادهای سازنده خود بر غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

### مشارکت درصدی نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند که با توجه به استخراج مقاله از رساله دکتری، نگارش برعهده نویسنده اول با راهنمایی و نظارت نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم صورت گرفته است.

### تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر، نبود تضاد منافع و حمایت‌های مادی و اداری معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه محقق‌اردبیلی را اعلام می‌دارند.

### پی‌نوشت

1. Signification
2. Association
3. Semiologie
4. Structuralism
5. Post-structuralism
6. Ferdinand de Saussure
7. Roman Jakobson
8. Leo Strauss
9. Charles Sanders Peirce
10. Umberto Eco
11. Roland Barthes
12. Jacques Derrida
13. Monographie
14. Semantics
15. Representation
16. Text
17. Context
18. Codes
19. Signs
20. Icon
21. Index
22. Symbol
23. Intertextual connections
24. Layered Semiology
25. Innertextual
26. Syntagmatic
27. Paradigmatic
28. Denotation
29. Connotation
30. Semiosis

### کتابنامه

- آجرلو، بهرام، (۱۳۸۹). «درآمدی بر سبک معماری آذربایجان». باغ نظر، ۷ (۱۴): ۳-۱۴.
- آجرلو، بهرام، (۱۳۹۳). «رهیافتی تاریخی به شهرسازی و مجموعه‌های معماری تبریز عهد ایلیخانی». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۴ (۷): ۱-۲۳.

- آسابرگر، آرتور، (۱۳۸۹). روش‌های تحلیل رسانه‌ها. ترجمه پرویز اجلائی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله بن محمد، (۱۳۵۹). سفرنامه ابن بطوطه. ترجمه محمدعلی موحد، جلد ۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- آکو، امبرتو، (۱۳۹۹). نشانه‌شناسی. ترجمه پیروز ایزدی، تهران: نشر ثالث.
- بروشکی، محمد مهدی، (۱۳۶۵). بررسی روش اداری و آموزشی ربع‌رشیدی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بویل، ج. ا.، (۱۳۹۷). تاریخ ایران کمبریج مغولان. ترجمه تیمور قادری، جلد ۵، تهران: مهتاب.
- بیلان اصل، لیدا؛ ستارزاده، داریوش، (۱۳۹۴). «مقایسه گستردگی شهر تبریز در دوره‌های ایلخانی، صفوی و قاجار با استناد بر مستندات تاریخی». هویت شهر، ۹ (۲۱): ۷۰-۵۷.
- پطروشفسکی، یان؛ و اسمیت، لمبتن، (۱۳۹۴). نظام اجتماعی و اقتصادی ایلخانان. ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گسترده.
- جعفری، جعفر بن محمد، (۱۳۸۴). تاریخ یزد. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی.
- جمال‌الدین، غلامرضا؛ و صالحی‌کاخکی، احمد، (۱۳۹۶). «بررسی مؤلفه‌های معماری اسلامی دوره ایلخانان از دریچه تاریخ اجتماعی (دوره ایلخانیان: معمار و صنف معماری، ناظر صنف، حامیان و بانیان). تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۷ (۱): ۸۴-۵۷. <https://doi.org/10.30465/shc.2017.2435>
- چندلر، دانیل، (۱۳۹۷). مبانی نشانه‌شناسی. ترجمه مهدی پارسا، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.
- حبیب، فرح، (۱۳۸۹). «تحلیلی از عرصه‌های شهری در شیوه‌آذری، نمونه موردی شهر آرمانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی». نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۲ (۴۱): ۱۰۰-۹۱.
- خواندمیر، غیاث‌الدین، (۱۳۸۰). حبیب‌السیر فی تاریخ افرادالبشر. تصحیح سید محمود دبیرسیاقی و جلال‌الدین همائی، تهران: نشر خیام.
- خیری، سیروس؛ و صدراایی، علی، (۱۳۸۱). ارگ‌علیشاه اثری ماندگار. تبریز: انتشارات مهد آزادی.
- رضوی، سیدابوالفضل، (۱۳۹۰). شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رضوی، سیدابوالفضل، (۱۳۹۱). فلسفه انتقادی تاریخ. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ساسانی، فرهاد، (۱۳۸۹). معناکاوی: به‌سوی نشانه‌شناسی اجتماعی. تهران: نشر علم.
- ساسانی، فرهاد، (۱۳۹۱). «بافت‌گردانی و متن‌گردانی و تأثیر آن‌ها در کارکرد متن: مطالعه موردی میدان نقش جهان اصفهان». نشریه مطالعات تطبیقی هنر، ۲ (۳): ۶۹-۶۱.
- سجودی، فرزاد، (۱۳۹۸). نشانه‌شناسی کاربردی. تهران: نشر علم.
- سوسور، فردینان دو، (۱۳۸۲). دوره زبان‌شناسی عمومی. ترجمه کوروش صفوی، تهران: نشر هرمس.
- سیبیاک، تامسن آلبرت، (۱۳۹۱). نشانه‌ها: درآمدی بر نشانه‌شناسی. ترجمه محسن نوبخت، تهران: نشر علمی.
- شکاری‌نیری، جواد، (۱۳۸۲). «بازشناسی ارگ‌علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن». نشریه هنرهای زیبا، ۷ (۱۶): ۶۸-۵۷.
- شکاری‌نیری، جواد، (۱۳۸۴). «یافته‌هایی از طرح شنب‌غازان پدیده شهری عصر ایلخانی به نام ابواب‌البر». هنرهای زیبا، ۹ (۲۴): ۸۰-۷۳.

- صفامنش، کامران؛ رشتچیان، یعقوب؛ و منادی‌زاده، بهروز، (۱۳۷۶). «ساختار کالبدی شهر تبریز و تحولات آن در دو سده اخیر». گفت‌وگو، ۵ (۱۸): ۳۳-۵۴.
- صفوی، کوروش، (۱۳۹۷). درآمدی بر معناشناسی. تهران: سوره مهر.
- ضمیران، محمد، (۱۳۸۲). درآمدی بر نشانه‌شناسی هنر. تهران: نشر قصبه.
- طباطبائی، جواد، (۱۳۹۵). تاریخ اندیشه سیاسی در ایران (ملاحظات در مبنای نظری). تهران: انتشارات مینوی خرد.
- غفاری، علیرضا؛ و فلامکی، محمدمنصور، (۱۳۹۵). «بازتاب نظریه‌های نشانه‌شناسی در خوانش معماری و شهر». مدیریت شهری، ۱۴ (۴۵): ۳۳۹-۳۵۰.
- فضل‌الله همدانی، خواجه رشیدالدین، (۱۳۵۶). وقف‌نامه ربع‌رشیدی. به‌کوشش: ایرج افشار و مجتبی مینوی، تهران: انتشارات آثار ملی.
- فضل‌الله همدانی، خواجه رشیدالدین، (۱۳۶۲). جامع التواریخ. به‌کوشش: بهمن کریمی، تهران: انتشارات اقبال.
- فضل‌الله همدانی، خواجه رشیدالدین، (۱۳۸۸). تاریخ مبارک غزانی. تصحیح: کارل یان، تهران: نشر پرسش.
- کاشانی، ابوالقاسم، (۱۳۸۴). تاریخ اولجایتو. به‌اهتمام: مهین همبلی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کربلایی تبریزی، حافظ حسین، (۱۳۸۳). روضات الجنان و جنات الجنان. جلد ۱ و ۲، تبریز: انتشارات ستوده.
- کریمیان، حسن؛ و مهدی‌زاده، بهزاد، (۱۳۹۶). شهرهای ایران عصر ایلخانی تحلیلی بر نقش وقف در توسعه شهرهای دوران ایلخانی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- کنتارینی، باربارو؛ و زنو، دالساندری، (۱۳۸۱). سفرنامه ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی.
- گراهام، آلن، (۱۳۸۵). بینامتنیت. ترجمه پیام یزدانجو، تهران: نشر مرکز.
- گیرو، پی‌یر، (۱۳۹۹). نشانه‌شناسی. ترجمه محمد نبوی، تهران: نشر آگه.
- لارسن، سوند اریک؛ و یورگن دنیس، یوهانسن، (۱۳۸۸). نشانه‌شناسی چیست؟. ترجمه سیدعلی میرعمادی، تهران: شرکت ورجاوند.
- مارکوپولو، (۱۳۵۰). سفرنامه با مقدمه جان ماسفیلد. ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
- متولی حقیقی، یوسف، (۱۳۸۵). «شعب‌غازان راهگشای ایجاد ربع‌رشیدی». پژوهش‌نامه تاریخ، ۱ (۳): ۹۳-۱۰۰.
- محمدی، عرفان؛ و ریاحی، پیام، (۱۳۹۷). نشانه‌شناسی در معماری. تهران: جهاد دانشگاهی.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی‌بکر، (۱۳۳۶). نزهة القلوب. به‌کوشش: محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری.
- مشکور، محمدجواد، (۱۳۵۲). تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری. تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- مهریار، محمد؛ کبیری، احمد؛ و توحیدی، فائق، (۱۳۶۴). «بررسی و پیگردی مقدماتی: برج و باروی ارگ شهر قدیم سلطانیه». اثر، ۵ (۱۲): ۲۶۴-۲۰۹.
- وصاف‌الحضره، فضل‌الله بن عبدالله، (۱۳۳۸). تاریخ وصاف‌الحضره. به‌اهتمام: محمد مهدی اصفهانی، تهران: کتابخانه ابن‌سینا و کتابخانه جعفری تبریز.

- هرمان، جورجینا، (۱۳۸۷). تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان. ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- هیلن براند، رابرت، (۱۳۷۴). «معماری اسلامی ایران». ترجمه فرشاد بهزاد، هنر، ۱۵ (۲۸): ۲۸۰-۲۴۳.

- Ajorlu, B., (2010). "An introduction to Azerbaijani architecture". *Bagh Nazar*, 7 (14): 3-14. (In Persian).

- Ajorlu, B., (2014). "A historical approach to urban development and architectural collections of Ilkhanid Tabriz". *Scientific research quarterly of post-Islam Iran*, 4 (7): 1-23. (In Persian).

- Amiri Khoshkar Vandani, S., (2015). "Investigating the concept of codes in architecture and urban development with emphasis on Islamic architecture and city". *Urban Management*, 43: 423-444. (In Persian).

- Berger, A. A., (2010). *Media analysis techniques*. Trans. by Ajlali, Parviz, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Media Studies and Development Department. (In Persian).

- Bilan Asl, L. & Setarehzadeh, D., (2015). "Comparing the purview of Tabriz during Ilkhanid, Safavid, and Ghajar eras, according to historical documents". *Hoviat-e Shahr*, 9 (21): 57-70. (In Persian).

- Boyle, J. A., (2018). *The Cambridge History of Iran: Mongols*. Trans. by: Ghaderi, Teymour, Vol. 5, Tehran: Mahtab Pub. (In Persian).

- Brushki, M. M., (1986). *Evaluating the administrative and learning methods of Rab'-e Rashidi*. Mashhad: Astan Qods Razavi. (In Persian).

- Chandler, D., (2018). *Semiotics: The basis*. Trans. by Parsa, Mehdi, Tehran: Sore-e Mehr Pub. (In Persian).

- Deely, J., (2015). "Semiotics "Today": The Twentieth-Century Founding and Twenty-First-Century Prospects". In: P. P. Trifonas (Ed), *International Handbook of Semiotics*: 29-113 Dordrecht: Springer.

- Eco, U., (1979a). *Function and Sign: The Semiotics of Architecture*. In: Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory, Ed. By Neil Leach, Routledge, London.

- Eco, U., (1979b). *A Theory of Semiotics*. London: Macmillan: Bloomington: Indiana University Press

- Eco, U., (1979). *A Theory of Semiotics*. London: Macmillan: Bloomington, Indiana University Press (In Persian).

- Fazollah Hamedani, Kh. R., (1977). *Rab'-e Rashidi endowment document*. Revised by: Afshar, Eraj and Minuee, Mojtaba, Tehran: Asar-e Melli Pub. (In Persian).

- Fazollah Hamedani, Kh. R., (1983). "A comprehensive history". Revised by: Karimi, Bahman, Tehran: Eghbal Pub. (In Persian).

- Fazollah Hamedani, Kh. R., (2009). *The blessed Ghazani history*. revised by Yan, Karl, Tehran: Porsesh Pub. (In Persian).

- Foucault, M., (1974). *The archeology of knowledge*. London: tavisstock
- Ghaffari, A. & Falamaki, M. M., (2016). "A reflection of semiology theories in architecture and city". *Urban Development*, 14 (45): 339-350. (In Persian).
- Grabar, O., (1983). *Symbols and Signs in Islamic*. New York: Architecture- Architecture and Community. Aperture.
- Graham, A., (2006). *Intertextuality*. Trans. by: Yazdanju, Payam, Tehran: Markaz Pub. (In Persian).
- Guiraud, P., (2020). *Semiotics*. Trans. by: Nabavi, Mohammad, Tehran: Agah Pub. (In Persian).
- Habib, F., (2010). "An analysis of urban areas in Azari methods: a case study of utopia imagined by Khawaja Rashiduddin Fazl Allah Hamedani". *Honarhaye Ziba*, 2 (41): 91-100. (In Persian).
- Herrmann, G., (2008). *The Iranian revival*. Trans. by: Vahdati, Mehrdad, Tehran: Nashr-e Daneshgahi Pub. (In Persian).
- Hillenbrand, R., (1995). "Iranian Islamic architecture". Trans. by: Behzad, Farshad, *Honar*, 15 (28): 280-243. (In Persian).
- Ibn Battutah, M. ibn-A. ibn-M., (1980). *Ibn Battutah Itinerary*. Trans. by: Movahed, Mohammad Ali, Vol. 1, Tehran: Book Translation and Publishing Foundation. (In Persian).
- Jafari, J. ibn-M., (2005). *The history of Yazd*. Trans. by: Afshar, Eraj, Tehran: Science and Culture Pub. (In Persian).
- Jamal al-Din, Gh. & Salehi Kakhaki, A., (2017). "A study on elements of Islamic architecture during Ilkhanid era from a social history viewpoint". *Social History Research*, 7 (1): 57-84. <https://doi.org/10.30465/shc.2017.2435> (In Persian).
- Kantarini, B. & Zeno, D., (2002). *Venetians' itinerary in Iran*. Trans. by: Amiri, Manuchehr, Tehran: Kharazmi Pub. (In Persian).
- Karbalaee Tabrizi, H. H., (2004). *Gardens of heaven*. Vol. 1 & 2, Tabriz: Sotudeh Pub. (In Persian).
- Karimian, H. & Mehdizadeh, B., (2017). *Iran cities during Ilkhanid era: an analysis of endowment in urban development*. Tehran: Jihad-e Daneshgahi Pub. (In Persian).
- Kashani, A., (2005). *History of Öljaitü*. Revised by: Hambeli, Mihan, Tehran: Elmi va Farhangi Pub. (In Persian).
- Khiri, S. & Sadraee, A., (2002). *Citadel of Alishah: a monumental work*. Tabriz: Mahd-e Azadi Pub. (In Persian).
- Khvandamir, Gh. al-Din., (2001). *The beloved of careers reporting on the multitudes of people*. Revised by: Dabir Siyaghi, Seyyed Mahmud, Homae, Jalaluddin, Tehran: Khayyam Pub. (In Persian).
- Kristeva, J., (1980). *The bounded text*. In: Desire in language: A semiotic approach to literature and art. Leon S. Roudiez ed. Oxford: Blackwell.

- Larsen, S. E. & Johansen, J. D., (2009). *What is semiotics?*. Trans. by: Miremadi, Seyyed Ali, Tehran, Varjavand Co. (In Persian).
- Marco Polo, (1971). *Itinerary: an introduction by John Masefield*. Trans. by: Sahihi, Habib Allah, Tehran: Tarjome va Nashr Institute. (In Persian).
- Mashkur, M. J., (1973). "History of Tabriz by 13<sup>th</sup> century". Tehran: Asar-e Melli Assembly Pub. (In Persian).
- Mehryar, M.; Kabiri, A. & Tohidi, F., (1985). "Preliminary Analysis: battlement of old Citadel of Soltanieh". *Asar*, 5 (12): 209-264. (In Persian).
- Mohammadi, E. & Riyahi, P., (2018). *Semiology in architecture*. Tehran: Jahad Daneshgahi. (In Persian).
- Morris, C. W., (1971). *Writing on the General theory of signs*. outon, Den Haag.
- Motevalli Haghighi, Y., (2006). "Shanb Ghazan: a solution to build Rab'-e Rashidi". *Tarikh Research Journal*, 1 (3): 93-100. (In Persian).
- Muṣṭawfi Ghazvini, H-ibn A., (1957). *Heart's bliss*. Revised by: Dabir Siaghi, Mohammad, Tehran: Tahuri Pub. (In Persian).
- Petrashevsky, Y. & Smith, L., (2015). *The social and economic system of Ilkhans*. Trans. by: Azhand, Yaghoub, Tehran: Goṣtardeh Pub. (In Persian).
- Raṣṭegar Zhaleh, S.; Behnam, P. & Kiaee, M., (2020). "Explaining the protection-oriented development approach in identifying urban scenes of Zahedan during Pahlavi reign through layered semiology". *Iranian Journal of Architecture and Urban Development*, 11 (19): 73-94. (In Persian).
- Razavi, S. A., (2011). *City, politics, and economy of Ilkhans*. Tehran: Amir Kabir Pub. (In Persian).
- Razavi, S. A., (2012). *Critical Philosophy of History*. Tehran: Islamic Culture and Mindset Research Institute Pub. (In Persian).
- Safamanesh, K.; Rashtchian, Y. & Monadizadeh, B., (1997). "Skeletal structure of Tabriz and its evolution during the last two century". *Goft-o Gu Journal*, 5 (18): 33-54. (In Persian).
- Safavi, K., (2018). *An introduction to semantics*. Tehran: Sorey-e Mehr. (In Persian).
- Sasani, F., (2012). "Decontextualization and detextualization and their influence on text function: a case study of Naqsh-e Jahan square in Isfahan". *Comparative Art Study Pub.*, 2 (3): 61-69. (In Persian).
- Sasani, F., (2012). *Semantic analysis: toward social semiology*. Tehran: Elm Pub. (In Persian).
- Saussure, F. de, (2003). *Course in general linguistics*. Trans. by: Safavi, Kurosh, Tehran, Hermos Pub. (In Persian).
- Sebeok, T. A., (2012). *Signs: an introduction to semiotics*. Trans. by: Nobakht, Mohsen, Tehran: Elm Pub. (In Persian).
- Shekari Niri, J., (2003). "Recognition of Citadel of Alishah and its main function". *Honarhaye Ziba*, 7 (16): 57-68. (In Persian).

- Shekari Niri, J., (2005). "Findings about Shanb Ghazan design, an urban phenomenon of Ilkhanid era called Abvab al-Bar". *Honarhaye Ziba*, 5 (18): 33-54. (In Persian).
- Sojoudi, F., (2019). *Applied semiology*. Tehran: Elm Pub. (In Persian).
- Tabatabaie, J., (2016). *History of political mentality in Iran (Theoretical Fundamentals)*. Tehran: Minoy-e Kherad Pub. (In Persian).
- Thibault, P. J., (1997). *Re – reading Saussure: the dynamics of signs in social life*. London: Routledge.
- Vasaf al-Hazrah, F. ibn-A., (1959). *History of Vasaf al-Hazrah*. Revised by: Isfahani, Mohammad Mehdi, Tehran: Ibn Sina and Jafari Tabrizi Libraries. (In Persian).
- Zamiran, M., (2003). "An introduction to art semiology". Tehran: Ghesse Pub. (In Persian).